

NORDISKA MUSEET

FATABUREN

1912

HÄFT. 1

KULTURHISTORISK·TIDSKRIFT

◻◻ · **UTGIFVEN AF** · ◻◻
BERNHARD·SALIN
MUSEETS·STYRESMAN

Nils Keyland, Primitiva eldgörningsmetoder i Sverige. Gnideld, vrideld, slageld	1
Sixten Samuelsson, Värmländsk folktro	21
N. E. Hammarstedt, Fästmöpåsen eller brudsäcken	38
Meddelande från Martin P:n Nilsson	45
Smärre meddelanden: C. M. Stenbock, Att binda halmtak; —a—i, Ny fajansfabriksSignatur?	46
Notiser	52
Litteratur: T. Norlind, Studier i svensk folklöre, af N. E. Hammarstedt; Johan Ekeblads bref utgifna af N. Sjöberg, af —a—i	53

Gåfvor till Nordiska Museet emottagas med tacksamhet. Från landsorten insändas de under adress Nordiska Museet, Stockholm 14. I Stockholm kunna de inlämnas antingen i museet eller å Skansen, Djurgården. Vid hvarje föremål böra fyndort och gifvarens namn, titel och adress samt i öfrigt hvarje upplysning, som kan lämnas om föremålets historia eller användning, så fullständigt och tydligt som möjligt angifvas.

Fotografer! Fotografier af kulturhistoriskt, etnografiskt och arkeologiskt intresse (byggnader och byggnadsdetaljer, eldstäder, husgeråd, utöfvandet af landtliga sysslor och hemslöjd, idrotter och lekar, forntroföremål o. s. v.) mottagas med tacksamhet af Nordiska Museet.

Författarne äro ensamma ansvariga för sina uppsatser innehåll.

Primitiva eldgörningsmetoder i Sverige.

Gnideld, vrideld, slageld.

Med en jämförande studie.

Af

Nils Keyland.

Om ordet nödeld.

»Nödeld» betecknar i allmogespråket numera ofta all eld, som åstadkommes genom andra orsaker eller på annat sätt än genom direkt tändning af en låga, alltså hvarje sådan, som alstras genom friktion, öfverhettning, slagning, detta äfven bildlikt, jfr uttryck som »stå framför brasan, så det tar nödeld i kläderna», »kvarnen slog nödeld i mjölet», »han svor så det kunde ta nödeld» m. fl.¹ På allmogespråket heter det vanligen *nöell*. Från Dalarna (Elfdalen) har jag uppteckningen *naujälidan*, (Ore) *iing näjdin* (punkt 22, sid. 18), Gottland *naudäld* (enligt Lithberg = *gnideld*, p. 25, sid. 19), jfr norska *naueld*, *növårme* (Värmland, ofta i betydelsen nödfallsbrasa jfr *nöing*, *nying* = en liten eld, vanligen i det fria, som hålles vid sakta lif). På danska *nødild*, tyska *Notfeuer*, engelska *needfire*, gammalskotska *neidfyr*. Den forntyska litteraturen innehåller en mängd former såsom *hnotfiur*, *hnutfiur*, *hnodfiur*, *notfiur*, *notviur* (se Lexer), *notvur* (Schiller-Lübber), *noodfûr* (Dähmert), *nodfûre* (Gryse), *nôdfûer* (Schambach), *notfewr* (se Teutsche speiszkammer), *niedfyr* (Capitulare Carlomanni af år 742 . . . »illos sacrilegos, quos niedfyr vocant»), *nôdfyr* och *nodfewr* (»de igne fricato de ligno id est nôdfyr», se Indiculus superstitionum XV och Lindenbrog,

¹ Enligt Noreen, Ordbok öfver Frykdalsmälet, s. 71, är »*nôe'll*» äfven »sådan, som uttränger genom springor på en bristfällig eldstad». Jfr verb, som *nöspräng' sej*, *nötrug' sej* fram (i allmänhet) och dylika sammanställningar samt *sprängrök* (Jösse hd).

Glossar zu den Capitularen). Samhöriga med ordet äro forntyska verben *hniōdan*, *hniotan*, isländska *hnjóða*, *hnoða* (slå, hamra), forndanska *nudda* (enl. Olsen), alternativt fornhögtyska *niuwan*, *nūan*, fornnord. *núa*, *gnida*.¹

I anseende till metoden för nödeldens framställande genom friktion skilja vi i följande uppställning för öfverskådlighetens skull mellan *gnideld*, som åstadkommes därigenom att tvenne trästyckens ytor gnidas mot hvarandra, samt *vrideld*, som framställes på så sätt, att ett något tillspetsadt trä vrides eller drillas mot ett annat. Den språkliga gränsen mellan dem båda är, såsom vi i det följande skola se, ingalunda klar. Hvad som enligt min här använda terminologi är vrideld, benämnes af sagesmännen ofta helt förklarligt gnideld. I sällsyntare fall kallas gnideld vrideld. Omkastningen kan ibland med skäl tänkas bero på, att den nu använda benämningen i själfva verket betecknar en företrädande äldre, numera localiter öfvergifven teknik, som i traditionen språkligt bevarats, se särskildt punkt 7, 21, sida 7 och 16.

I den tryckta svenska litteraturen äro de sakliga uppgifterna om nödeld ganska sparsamma. Frans Westerdahl nämner något därom i sin Beskrifning om Swenska Allmogens Seder, Sinnelag etc.² samt Pehr Lovén, Diss. grad. de Gothungia (Göinge härad i Skåne), Pres. Sven Bring, Lund 1757. Utförligare redogörelser från Småland lämnas af Gunnar Olof Hyltén-Cavallius,³ till största delen hämtade ur Joh. J. Törners handskrifter.⁴ I Fataburen förekomma tre omnämmanden, nämligen i årg. 1906, sid. 33, af J. Svedenborg, 1907, sid. 29, af O. Wieselgren och 1909, sid. 240, af N. Lithberg. Lägges härtill några få skriftliga uppteckningar i Nordiska Museets arkiv, är i hufvudsak berördt, hvad jag kunnat anträffa. I hvad där finnes framgår ingenstädes med säkerhet, att sagesmännen själfva

¹ Vårt *nöing*, *nying* i ursprungligaste mening alltså eventuellt = gnideld.

Angående ordets etymologi jfr f. ö. J. Grimm, *Altdeutsches Wörterbuch* och *Deutsche Mythologie*; Fritzner, *Ordbog over det gamle norske sprog*; O. Schade, *Altdeutsches Wörterbuch*; H. Falk och A. Torp, *Etymologisk Ordbog*.

² Stockholm 1774.

³ Wärend och Wirdarne, två delar, Stockholm 1864 och 1868.

⁴ Samling af Widskeppelser el. De reliquiis Paganismi et Papismi in Smalandia, i Linköpings Gymn. Bibliotek, hvaraf afskrift finnes i Nordiska Museets arkiv.

sett nödeld framställas, utan de synas stödja sina meddelanden på den muntliga berättelsen, som om själfva tekniken lämnar endast ofullständiga begrepp och i hufvudsak fäster sig vid det religiösa momentet i handlingen. Endast i ett fall (här framställt i p. 21) synes det tekniska förfarandet fullt klart. Det svenska bildmaterial, som jag nu framlägger, är helt och hållet, till största delen äfven text-materialet, ett resultat af de forskningar på området, som jag under senare tiden anställt, och jag hoppas därmed kunna sprida något ljus öfver en för vårt vidkommande i dunkel höljd kultur och därmed göra de litterära meddelanden, jag nämnt, och annat, som kan komma i dagen, endast värdefullare.

A. Gnideld. På allmogespråket vanligen *gniell*, *gneell* och *gneeld* (p. 18, 23), *gnie-ell* (Skåne, se Pehr Lovén, anf. arb.), *gnijäldan* (Dalarna, p. 8), *naudäld* (Gottland, p. 25), syn. *vreeld* (Jämtland, p. 7), *vrid-eld* (Småland, p. 21). Jfr fht. verben *knitan* och *gnitan* samt ags. *cnīdan* och *gnīdan*, fsv. *gnidha*. Eventuellt skulle isl. *gneisti*, gnista, kunna tänkas stå i samma förhållande till gnida som vrist till vrida.¹ Ordet ej anträffadt i fornspråket. I Hylltén-Cavallius' anf. arb., se punkt 30 i denna uppsats, förekommer *löpeld* som synonym till gnideld. Denna benämning är sannolikt att anse som en synonym till nödeld i endast helig eller rituell bemärkelse.

a. Underträt (»härden»), hvarpå man gnider, placeradt i riktning framåt, gnidpinnen hålles med händerna parallellt med bröstet.

Punkt 1. Fig. 1. Sagesmannen Tor Hamrin, Håns by, Vemdalens sn, Härjedalen, hvilken å bilden förevisar en i hans hemtrakt använd metod att gnida eld, begagnade sig af tvänne torra störstumpar med något murken, fjunig yta. Gnidkäppen föres i hastigt tempo och med starkt tryck upp och ned, tills det börjar ryka och slutligen till följd af hettan uppstår en gnista, som af en medhjälpare skyndsamt uppfångas med fnöske. Arten af gnidträ varierar, och t. ex. tall kan begagnas lika väl som gran. Sådan

¹ Enligt lektor E. Brate, hvilken godhetsfullt genomsett det etymologiskt språkliga i denna uppsats.

gnidning förekommer tillfälligt, då man i skog och mark befinner sig i saknad af andra elddon. Vemdalen, Härjedalen.

P. 2. »Som lek förekom bland skolgossarna i en skogsby, Tokil i Sillerud sn, Värmland, att gnida tvänne slättäljda björksticker mot hvarandra, tills de blefvo glödheta, och så hastigt bränna hvarandra på halsen.»¹ Stickorna höllos under gnidningen såsom käpparna i fig. 1. Sillerud, Värmland.

Fig. 1. Eldgnidning med två käppar i kors. Härjedalen.

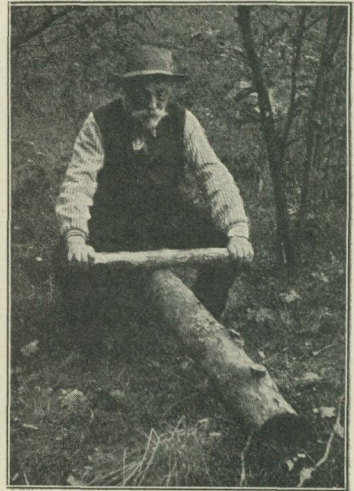

Fig. 2. Eldgnidning öfver en stock. Härjedalen.

P. 3. »Gnideld begagnades här. Man satt på ett långt säte utaf helst granved, t. ex. en torr granstock och gnidde med ett stycke af björk, d. v. s. med ett hårdt trä mot ett löst. Den björkbit, som man gnidde med, var icke mycket formad utan litet spetsigare i bägge ändar till handtag,² fig. 2. Lillhärdal, Härjedalen.

Angående den i p. 1—3 omnämnda metoden förekomma sporadiska uppgifter i den etnografiska litteraturen från skilda världs-

¹ Meddeladt till förf. af folkskolläraren G. Fagerlind.

² Sagesman Per Svensson.

delar. Enligt S. J. Hare¹ tager Utes-indianen, när han ej har flintan eller drillen till hands, två grenar och gnider upp och ned. I Australien¹ förekommer äfven, att man tillfälligtvis gör eld på detta sätt. Men Hough säger: »Metoden är med all sannolikhet svår och sällan använd.» Jag har i min ägo en uppteckning efter en svensk, Albert Gustafsson, hvilken i fem år vistats vid Kassao bland Botele- och Balubastammarna i Belgiska Kongo, hvilken bland annat om eldgörning innehåller: »Man tog en tämligen lång träkäpp och stödde mot marken och öfre änden mot bröstet, med en annan kortare käpp gned man nu mot den längre, tills det slutligen tog

Fig. 3. Eldgnidning enligt sågningsmetoden.
Härjedalen.

eld.» En teckning kompletterar denna uppgift, visande ett förfarande, som är fullkomligt analogt med det här ofvan i fig. 1 framställda.

Flera antydningar om metodens förekomst i Sverige, än de nämnda, finnas, och med all sannolikhet äro de i p. 21—23 att hänföra hit, ehuru jag rubricerat dem som obestämda.

¹ Se Walter Hough, Firemaking Apparatus in The Annual Report of The Smithsonian Institution for 1888, Washington 1890, s. 529—587.

b. Underträet, hvarpå man gnider, placeradt parallellt med bröstet, gnidträet riktadt framåt.

P. 4. En variation af det i p. 1—3 beskrifna sättet framställes i fig. 3. Samme sagesman, Tor Hamrin, demonstrerar äfven detta i hans hemtrakt förekommande sätt, därvid begagnande sig för tillfället af en grankäpp och en furuplanka, lagd på marken. Gnidstören föres under starkt tryck fram och tillbaka, tills träet afger en gnista, som skyndsamt uppfångas med fnöske. Härjedalen.

Detta påminner i fråga om själfva handgreppet slående om den af W. Hough¹ omnämnda »sågningen», hvilken här illustreras i fig. 4. Båda gniddelarna bestå stundom af bambu, då å den undre

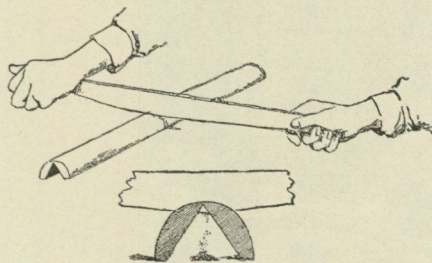

Fig. 4. Eldsågning. Birmansk och malajisk metod. Efter W. Hough.

med anledning af ytans glasartade hårdhet är skuren en tvärskära, genom hvilken de afgnidna partiklarna falla på marken och där slutligen bringas till glödning, stundom af två vanliga grenar, då proceduren blir densamma som i p.4. Sågningsmetoden (»thesawing method») förekommer för öfrigt med smärre variationer hos tungurastammarna på Borneo,²

i malajiska arkipelagen,³ Australien,⁴ Ostindien.⁵ En af deltagarna i den nyligen hemkomna australiska expeditionen, amanuensen Y. Laurell, har haft vänligheten visa mig några apparater från nordvästra Australien, af hvilka en typ närmast torde kunna hänföras hit, ehuru handgreppet är afvikande.⁶

c. Gnidträet i bänd.

Följande metoder innebära tekniskt en utveckling ur den närmast föregående. Den för armarna ansträngande tryckningen er-

¹ Anf. arb. s. 399.

² Hough, anf. arb. s. 569.

³ Alfred Russel Wallace, The Malay Archipelago, p. 332.

⁴ R. Brough Smith, The Aborigines of Victoria, London 1878, I, p. 393.

⁵ T. H. Lewis, Hill Tribes of Chittagong. Calcutta 1869, s. 83.

⁶ Jfr Aftonbladet af d. 30/7 1911.

sättes genom en enkel mekanisk åtgärd, så att gnidarens styrka kan koncentreras på förandet af gnidträt. Någon direkt motsvarighet har jag hittills ej observerat i litteraturen.

P. 5. »Vi brukade ännu i vår barndom för öfver 50 år sedan gnida harfskaft och slaghandtag (handvarlar) mellan stockarna i en torr husknut, tills det började ryka. Någon särskild användning gjorde vi oss icke af elden, utan gnedo endast för att roa oss, såsom man brukat.» Sagesmannen¹ visar i fig. 5, hur gnidningen gick till. Sko sn, Uppland.

P. 6. »Gnideld tillgår sålunda. Man tar en käpp eller stör, helst af al, samt tar den i bänd mellan ett par torra trästycken och gnider så länge, tills det tar eld. Jag har själf försökt och lyckats på ganska kort tid.»² Vid personligt sammanträffande med sagesmannen, sedan detta skriftliga meddelande inkom, har upplysts, att det vanliga var, att man gned med harfskaft, slaghandtag och dylikt (af alved) och att förfarandet därvid motsvarar det i fig. 5 framställda. Lyngstern, Matfors, Medelpad.

P. 7. »Angående eldgnidningen fanns här i början på adertonhundralet en person ifrån Semland i Mörsils socken, i dagligt tal kallad Rask-Mångs, till yrket tjärbrännare och synnerligen vidskepligt anlagd, som använde sig af *wreeld*, då han skulle tända sina tjärmilor. Han gick tillväga på så sätt, att han med en käpp eller stör sköt fram och tillbaka i ett tort grenigt träd, tills vrielden uppkom, eller som illustrationen visar,»³ se fig. 6. Jämtland.

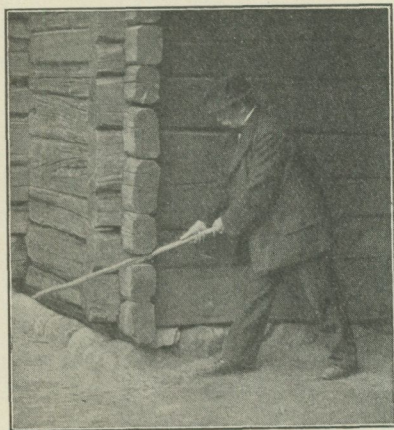

Fig. 5. Eldgnidning med gnidträt i bänd i en husknut. Uppland.

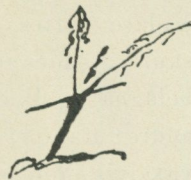

Fig. 6. Eldgnidning med käpp i en torr trädklyka.

Jämtland.

Teckn. af B. Bixo.

¹ G. E. Ekström. — ² Meddeladt af A. Sundin. — ³ Meddeladt af Bengt Bixo.

P. 8. »Det af oss som barn utförda experimentet att åstadkomma gnideld tillgick sålunda. Det var på sommaren. Vi valde alltid ett fönster, som låg på solsidan och sålunda var starkt uppvärmdt. Fönstret öppnades litet på glänt, så att ett tunt trästycke kunde stickas in. Sedan trycktes fönstret åter till så, att trästycket klämdes fast mellan fönstret och fodret (hvari fönstret var inpassadt). En af oss var inne och en ute. Den, som var ute, tryckte till fönstret, så drogo vi trästycket fram och tillbaka till rök uppstod. Detta kallades *te djäro gniöldan*, men experimenten förbjödos af mormor, som var rädd för eldsvåda.»¹ Elfdalen, Dalarna.

Jag anför här en egendomlig nödeldshistoria, som berättats af den mer än åttioårige Grund Isak Andersson, Trygelgubben, från Elfdalen.

P. 9. »Nils Lars Jansson och Sålder Lars hade farit till de aflägsna fäbodarna för att hämta hö. Men det blef kväll och mörkt, så att de beslöto att öfvernatta där och togo sin tillflykt till det så kallade eldhuset. När de skulle göra eld, befanns det, att de glömt elddonet. Hvad var att göra? Lars, som var mest tilltagsen, föreslog, att de skulle göra gnideld. Så fingo de fatt i ett bräde, omkring en tvärhand bredt och ett par alnar långt, placerade det horisontalt i dörröppningen, så att ena hälften kom innanför dörren (denna öppnade sig utåt), den andra utanför, hvilande med flata sidan mot foderbrädet, ungefär midt på. För att brädet ej skulle falla ned, instöttades en käpp mellan dess underkant och tröskeln. Vidare sattes en stötta mot dörrens yttersida och för stadighetens skull stöddes den med andra änden mot väggen af det midt emot belägna mjölkhuset. När man gned, stod den ene inne i huset, den andre utanför, och genom att hvar och en förde sin ände af brädet växelvis upp och ned, började det ryka, och slutligen visade sig en klar och tydlig eldslåga. Emellertid befanns, att de inte hade något lämpligt eldfångdt ämne till fnöske, och då Sålder Lars, som var vidskeplig, ej ville fortsätta, enär vargarna började tjuta, så uppgaf man försöket och kröp ner i höet i ladan. Men Nils Lars

¹ Meddeladt af folkskollärare Lars Åhs.

Jansson, som ofta berättat historien för Trygelgubben, skrattade sedan åt Sälder Larses rädsla.¹ Dalarna.

Det är mycket troligt, att man här har att göra ej med ett särskildt fall af eldgnidning utan med en genom sina öfverdrifter typisk folksägen, intressant så till vida, att den visar ortsbefolkningens känedom om gnideldens inneboende natur, hvilket synes framgå af vargarnas och Sälder Lars' beteende i det kritiska ögonblicket.

d. I ofvan nämnda fall placeras, som vi sett, de båda trästyckena så, att deras fibrer korsar hvarandra. I följande hålles gnidträt perpendikulärt eller stundom äfven snedt efter omständigheterna mot underlaget (»härden»), och friktionen åstadkommes genom gnidning med spetsen längs dess yta.

P. 10. När man skall göra gnideld, tar man en stör, afskär denna snedt i toppänden, så att snittet faller jämt mot en husvägg, när den motsatta änden stödes mot marken. Sedan fattar man, en eller två, med båda händerna om stören och skjuter dess öfre ände under starkt tryck fram och tillbaka, fig. 7. Då det börjar glöda i den fnösktorra väggen, måste någon skyndsamt uppfånga gnistorna med fnösket. Metoden har tillfälligtvis användts vid utarbete och under vistelse i fäbodarna, när man ej haft andra medel att tillgå.² Medelpad, Härjedalen.

Fig. 7. Eldgnidning med änden af en stör mot en trävägg. Härjedalen.

P. 11. I Nordiska Museets tidskrift *Fataburen* för 1906, sid. 33, finnes³ följande om gnideld.

¹ Utdrag ur bref från Lars Åhs, se p. 8, anm. Sagesmannen åskädliggör med teckningar, hur man ungefär gick till väga.

² Enligt muntligt meddelande af Jöns Persson, Öhn, Parteboda. Metoden känd äfven af nämnde Tor Hamrin, som å bilden demonstrerar densamma.

³ I en uppsats af Jesper Svedenborg.

»För att skydda kreaturen mot sådana olyckor som att falla ned i den förbiflytande ån, för att bevara dem från sjukdom eller att »gå emot» något ondt, hopkallades byamännen på det ställe, som kallades Hallagapet. Där hopsamlades en stor rishög. En lång granstång gnedes hastigt mot en torr granplanka, tills det fattade eld. Med denna antändes rishögen, och hvarje kreatur framleddes för att inandas röken, som den tiden var ett säkert preservativ mot ofvannämnda olyckor. Man kallade detta nödeld. Tillställningen afslutades med kalas och dans, där det söps väldeliga och vanligen uppstod slagsmål.» Västergötland.

Med sagesmannen till denna uppgift, Johan Svensson i Hvassagården, Hornborgatrakten, Västergötland, hade jag, sedan detta

Fig. 8. Eldgnidning med änden af en stång mot en plank. Ett par personer skjuta på i stångens andra, här ej synliga ände. Västergötland.

publicerats, ett personligt sammanträffande, hvarvid han mera utförligt redogjorde för tillvägagångssättet vid nämnda gnidning och däraf gjorde ett arrangemang, som jag afbildade och här visar i fig. 8. Han ville då särskildt betona, att det skulle vara trasor och dylikt med för rökningen, äfven om den för öfrigt underhölls med ris. Johan Svensson affattade

sin berättelse på västgötadialekt; den hade ungefär följande lydelse.

»Nôr ma gas upp,¹ släpptes allti hästa på kväll före å fät på môrn sen.

Nôr hästa sulle släppas, se hölldes allti backagången² i Nerebyn på Hallafjällt ve Hallagapet.³ Men inna nôn häst feck släppas, se sulle dä *filas* helle *gnos* nöell. Å dä geck te på dä vist, att dä sattes upp en skradder stock eller en tjock plank på tvära öfver Hallagapet. Hallagapet (B) dä va e grinn öfver fädrefven, som geck te ma. Å Hallagapet kallas dä för dä va ve Hallafjällt, å se va dä

¹ När betesmarken öppnades eller togs i anspråk (för året).

² Bystämman.

³ Annars va allti backagången ve Grannabacken.

stenmur (A) på bägge sier. Å gapet va circa 5 arner bredt. Å på denna stock (C), som sulle vëra torr, *gnoddes nöell*. Dä geck så te, att två kara sto å gnodde fram å tebaka medte på ena äen å en tjocker stake (D), å i den anra äen på den staken sto dä ett par tre kara å tröka,¹ å så höll di på å fila tesse dä ble se varmt, se dä tog ell i fnösket, som di höllt inte. Sena tände di ell på traser mä fnösket, å se sulle alla hästa lokta på röken frå trasera för te å vëra befriata frå alle farer å olöcker å förgöringer, se länge di geck på bete. Å denna ell den underhölldes hela natta mä gammert skräp, traser å skinnpälssa, som di kaste på om kväl. Å där låg dä å rök tess på möern, nôr di släppte fät. Å da sulle fät lokta på röken på samma sätt, som hästa hade gjort.»

P. 12. En dräng Alfred Larsson, Sillerud, Värmland, gned med en slagdänga i en furustock i logeväggen, tills det började ryka och sade sig därigenom kunna åstadkomma eld.² Detta var i början af 1880-talet. Sillerud, Värmland.

P. 13. »Nödeld tycks numera ej här förekomma. Omkring 50 år sedan roade sig tröskare med att gnida spetsen af slagan mot en springa i logväggen, tills det började ryka, då man nödgades sluta gnidningen af fruktan för eld i väggen. Benämningen därå var nödeld».³ Mellbyn, Hökedalen, Västergötland.

P. 14. I Vedums socken, Västergötland, brukade tröskarne gni-da eld genom att med händerna kraftigt föra spetsen af slagdängeln eller halmgaffelskaftet upp och ned i en springa på logen. Gnidträt hölls under tiden hvilande på axeln. Arbetaren Sven Johansson, född i denna trakt, visar i fig. 9, hur detta gick till. Han har meddelat mig, att bruket där var allmänt, men känner intet särskildt om ändamålet med gnidningen. Vedum, Västergötland.

P. 15. Följande meddelande härrör äfven från Västergötland, Sätuna sn. »Under tröskningen satte man slagdängeln, som var af ek, mot en planka på logen och gned upp och ned, tills det började ryka. Då två hjälptes åt, hvilket var brukligt, förde den ena

¹ Gnodde, arbetade.

² Meddeladt af folkskollärare G. Fagerlind.

³ Ur bref till förf. från riksdagsman J. M. Johansson.

Fig. 9. Eldgnidning med slagdängel. Västergötland.

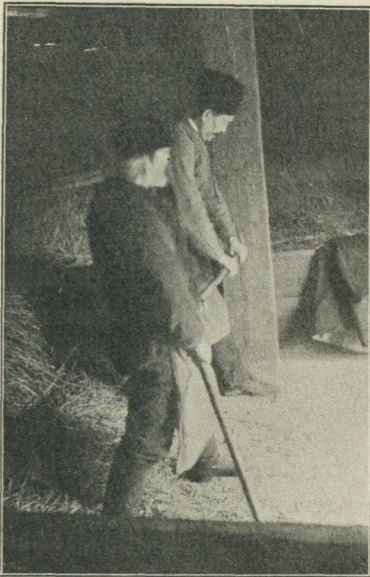

Fig. 10. Eldgnidning med slagdängel vid tröskning. Västergötland.

dängeln och den andre sköt på, så att det blef starkt tryck. Slagdängeln var trubbig mot spetsen och någon särskild springa uppsökte man ej, utan gned hvar som helst mot släta plankan. Sagesmannen¹ med medhjälpare visar i fig. 10 tillvägagångssättet. Någon särskild användning för elden känner han ej. Bruket förekom åtminstone ännu på 1870-talet. Västergötland.

Från Ulfötrakten, Småland, har kapten A. Qvistgaard lämnat mig, jämte annat, följande synnerligen intressanta meddelande om gnideld.

P. 16. »Enkan Hopa Jans Katarina har meddelat, att hennes släkting, Fiska Jössen i Væghultet, i hennes ungdom brukade göra gnideld för tändning af brasan vid högtider m. m. Därtill begagnade han en »tafla» (träskifva)² af ek, på hvars ena sida var ett spår (rund fördjupning), och en gnidpinne, kullrig i nedra änden, passande till spåret i taflan. Genom att gnida med pinnen fram och åter åstadkoms antändningen. Stundom brukade de lägga stött svafvel i spåret för att fortare få eld.

Fiska Jössen dog omkring 1870, och han brukade gnideld så länge han lefde.

¹ F. d. soldaten F. G. Wallroth.

² »Die Vestalinnen locken das erloschene Feuer des Tempels aus einer *tabula felicis materiae* hervor» se Festus, Ed. O. Müller, s. 106. Härom mera längre fram.

Katarinas morföräldrar och farföräldrar hade äfven gnideld i hennes barndom på 1840—1850-talet för tändning af juleld.» Småland.

Ämne till en »tafla», framställt enligt Katarinas uppgifter, har genom kapten Qvistgaard kommit förf. tillhanda. Detta mäter 33 cm. i längd och 26 cm. i bredd och ungefär 4 i tjocklek. Gnidpinnen är 18 cm. lång, 4 cm. i diam., men vidgar sig mot spetsen till 5. Osäkert är, om den skulle vara af något visst slags trä. Den fördes under gnidningen med höger hand fram och åter å någon punkt i den nötta fördjupningen, hvilken Katarina utmärkt med en cirkelformig rörelse med handen. Rekonstruerad bild af förfarandet visas i fig. 11.

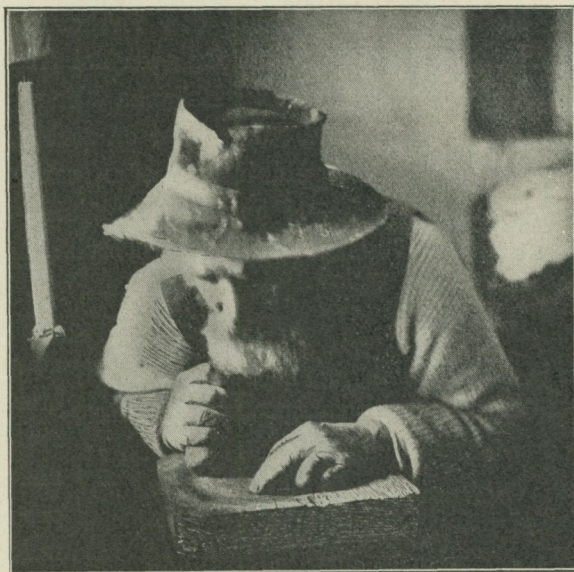

Fig. 11. Gnidning med spetsen af en pinne mot en »tafla» af ek. Småland.

Konsten att med spetsen af ett trä, gniden längs ett annat trästycke, åstadkomma eld är känd speciellt af invånarne på Stilla hafvets öar, där den s. k. »plowing-method» (plöjningsmetoden) synes vara typiskt förhärskande.¹ Man begagnar sig bland dem af tvenne portabla trästycken, en gnidpinne och en tjockare gren (till härd), försedd med en långslöppande skåra, fig. 12. Skåran är enligt Hough

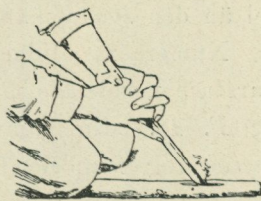

Fig. 12. Eldplöjning. Polynesisk metod. Efter Hough.

¹ Se t. ex. R. Brough, anf. a. och s.; W. Hough anf. a., s. 570—571, samt hans *The Methods of Fire-making* i *Smithsonian Report* 1890, separat 1892; Darwin, *Early History of Mankind*, p. 241.

ej nödvändig, ty plöjpinnen bildar till följd af slitningen snart en. I vårt etnografiska museum finnas några exemplar från Tahiti och Marshallöarna. Hough anser metoden exklusivt polynesisk, men J. D. Mc Guire¹ uppger, att den förekommer bland Papagos i New Mexico, och jag tror mig för egen del efter en anteckning² kunna konstatera dess förekomst i Belgiska Kongo i Afrika.

e. Gnidning med stång öfver en stubbe.

En säregen eldgnidningsprocedur, som utgör ett slags omvändning af den i p. 10—16 omnämnda plöjningen, visas i fig. 13. Här om meddelar 70-årige Skoglund, Skönvik, Medelpad.³

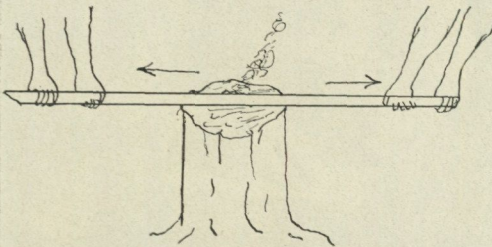

Fig. 13. Eldgnidning med stång öfver en torr stubbe. Medelpad. Teckn. af P. Hertzell.

P. 17. »Ett sätt är att två personer draga eller gnida en lång stång fram och åter öfver en något murken stubbe. Stubbens förmultnade, mjölkaktiga inre tjänstgör som fnöske, då en gnista faller i. Metoden har användts af skeppsbrutna i Medelpad.»

Någon direkt motsvarighet härtill har jag ej lyckats anträffa, liksom ej heller till följande, där den mekaniska kraften tagits till hjälp. Intet fall är mig bekant, hvori, som här, nödeld framtvingsats genom tvenne parallella trästyckens gnidande mot hvarandra, möjligt och förklarligt måhända endast genom anlåtande af kraftigare medel än den svaga människoarmen.

Numera framlidne riksdagsmannen C. A. Danielsson, Smålands-Farstorp meddelade mig förra året skriftligen:

P. 18. »En gammal trovärdig 90-åring säger att för att få *gneeld* tog man den från de gamle vattensåger, som kallades för *necksåger*. Det var en träram, som gick i en träfals. När man trängade åt det, så tog det eld i ramen, och då hade man fnöske

¹ A study of the Primitive Methods of Drilling, Washington 1896 (separat ur The Report of The U. S. National Museum for 1894, p. 623—736).

² Af herr H. Engwall efter redan cit. Gustafsson.

³ Genom folkskolläraren P. Hertzell.

som man tog elden med. När de hade fått en sådan eld, voro de mycket rädda om den för att kunna bränna upp my eller daggorm,¹ som man trodde ingen annan eld dugde till. Det fanns därjämte många andra saker, hvartill den användes, såsom till att fria sig för häxerier, som man då trodde på. På kvällarna gräfdes den ner i askan, för att den skulle behållas.» Småland.

f. Till gnidstycke användes i stället för trä ett böjligt föremål, ett streck, en vidja eller dylikt.

Gnidning med omslag.

Angående den metod, hvarom här är fråga, finnes knappast något som tyder på, att den varit eller skulle vara i stort sedt typisk hos något visst folk. Mc Guire säger:²

»En besynnerlig variation af snoddens användning³ är den som förekommer på Borneo. En inföding står på en torr stock och drar med båda händer i ändarna på ett rep (el. lina), som löper under stocken, till dess en gnista visar sig.»

I Appenzell förekommer den ännu i början af 1800-talet som barnlek och kallas där »de tüfel häla»,⁴ hvilket innebär att beröfva djäfvulen hans makt. I Kuhns Märkische Sagen⁵ omtalas, hur man före soluppgången i profylaktiskt syfte drog hamprep omkring torra, i marken nedslagna träpålar.

Fig. 14. Eldgnidning med vidja eller tåg omkring en stubbe. Helslag. Värmland.

¹ Enligt Hyltén-Cavallius anf. a., d. 1, s. 335: »En krälände samling af insekter, som tros uppkomma af en orm, som blifvit dödad utan att nedgrävas. Sådana daggormar anses så ohelliga, att om någon trampar på dem, ruttnar foten bort. Efter ur-gammal sed förstöras de därför alltid med eld, likasom man ock förstör Lockar (ett slags spindlar och orma-hiden).» Hyltén-C. nämner ingenting i detta sammanhang om nödeld. Daggormen är under olika benämningar känd öfverallt bland allmogen — på t. ex. värmländska heter den *skrea*, som består af ett långt sammanhängande, ytterst sakta framskridande band af små myllrande maskar (insektlarver), jfr *mackskre*, *skreorm* m. fl.

² Anf. a., sid. 712.

³ Han syftar här på snodd-drillen, hvarom längre fram i kapitlet om vrideld.

⁴ Zellweger, Geschichte von Appenzell. Trogen 1830. 1,63.

⁵ Sid. 289.

Följande illustrerar metodens förekomst hos oss.¹

P. 19. Man tar ett rep, vidja eller tjuder, antingen i helslag, fig. 14, eller i halfslag, fig. 15, omkring ett torrt stycke trä, t. ex. stubbe, drar fram och tillbaka till dess det visar sig glöd, som upp-

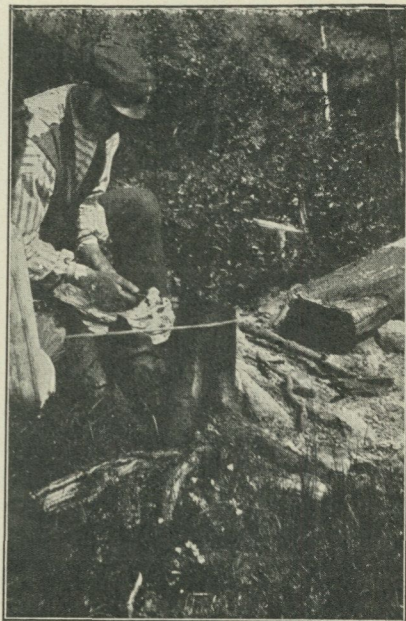

Fig. 15. Eldgnidning med vidja eller tåg omkring stubbe. Halfslag. Värmland.

fångas med lämpligtfnöske. Detta sätt att göra eld har användts både på lek och vid tillfälligt nödfall i skogen. Bilderna visa tvenne personer som dra. I händelse man är ensam, fattar man en ände af tåget i hvar hand, men begagnar i så fall alltid halfslag. Ekshärad, Värmland.

P. 20. Därest man i fig. 12 tänker sig det rörliga gnidstycket (tåget) fastgjordt med båda ändar och stubben frigjord från marken och förminskad till en liten handterlig pinne, som kan skjutas fram och tillbaka i helomslaget, så är man inne på den idé, som ligger till grund för gnidningen i fig. 16. Man fäster tåget med ena änden vid ett stadigt föremål, slår det sedan

i helslag omkring ett rundt trästycke och låter någon ta tågets fria ända och dra hvad han orkar. Fattar man därpå pinnen med båda händer och för den skyndsamt fram och tillbaka, börjar det snart ryka och glöda. Ekshärad, Värmland.²

Gnidning med rep genom borrhål.

P. 21. »Denna Vrid-eld brukas ock ad avert (endäm) fascin(ationem), när fiskredskap är förgiorde. Man borar hål i ett dörträ af

¹ Enligt muntligt meddelande af brukaren Lars Gren från Ekshärad's sn, Värmland.

² Efter brukaren Lars Gren.

ek, der igenom drar man (en) tög (töm), til dess elden fastner der-
 efter; deraf tändes man i svafvel och röker noten.»¹ Småland, 1763.

Samma förfarande är känt äfven från Tyskland, där man för
 åstadkommande af gnideld, hvaröfver boskapen skulle drifvas, drog
 ett streck genom hål i en eller två ekpålar.²

Allmänt om gnidelden.

Den råa skubbningen af två träbitar eller motsvarande, hvarpå
 i det föregående lämnats exempel, företer tekniskt onekligen primi-
 tiva drag, som hänvisa den till första
 rummet bland eldgörningsmetoderna.
 Praktiskt har den sina svaga sidor, i
 det den i motsats till drillningen eller
 vridningen ej medgifver friktionens och
 värmealstringens koncentrerung till en
 fullt begränsad punkt, där resultatet
 lättare och säkrare tillgodogöres. Un-
 der skubbningen skingras det afnötta
 trämjölet, som är det primära fnösket,
 hvori hettan så att säga magasineras,
 lätt åt sidorna, och därför fordras vid
 uppfångandet af gnistan den yttersta
 påpasslighet. För olägenhetens afhjäl-
 pande är ju i någon mån sörjdt vid
 »plöjning», där gnidträts spets inrik-
 tas i en fördjupning, springa eller skåra (p. 14, 16 med forts.)
 och på ett speciellt sätt i den nämnda polynesiska sågnings-
 metoden, sid. 6. Men den har likväl förtjänsten att vara öfverallt
 på något sätt användbar och tillgänglig, där öfverhufvud torrt virke
 kan anskaffas, och lämpar sig därför i sin primitivaste form att an-
 litas i nödfall, när de ordinarie instrumenten tryta. Exempel har
 redan anförts från indianerna. Det faktum att allmogen, trots allt,

Fig. 16. Gnidning med hel-
 omslag kring en pinne.
 Värmland.

¹ Se Törner, anf. handskr., s. 309, n:o 1004. Cit. i Hyltén-Cavallius, anf. del
 och sida.

² Joh. Reskius, Untersuchung des Nothfeuers. Frankfurt und Leipzig, 1696,
 8, p. 51.

fasthållit och föredragit gnidningsmetoden sammanhänger i en del fall alls inte med de praktiska sidorna, utan med den religiösa traditionen, som ibland föreskrifvit rent af orimliga åtgärder till arbetets försvårande. I Skottland till exempel skulle man för botande af sjukdomar gnida eld på så sätt, att en planka släpades tvärs öfver en annan af 81 gifta karlar i 9 skift.¹ Till denna sida af saken skola vi återkomma längre fram.

Obestämda metoder.

I följande uppgifter talas visserligen ibland uttryckligen om gnideld, men jag afstår från att bestämdt karaktärisera den som sådan, emedan benämningarna ofta, som redan nämnts, användas om hvart annat.

P. 22. »En gammal man, soldaten Lund, från Dalbyn i Ore s:n, Dalarna, har berättat att *ving näjdin* (?) åstadkoms genom att gnida två torra enpinnar mot hvarandra.»² Ore, Dalarna.

P. 23. »Om man t. ex. var ute i skogen och inte hade elddon med sig, tog man två torra trädstycken och gned dem mot hvarandra, tills det tog eld. Sålunda åstadkommen eld kallade man »gne-eld». Jag har gjort upp eld på detta sätt många gånger.»³ Malmbodarne, Attmar, Medelpad.

P. 24. »I min ungdom hände någon gång, att yngre personer på lek eller för ro skull anställde »nödeld» genom att gnida en hård träpinne emot ett annat stycke hårdt träd. Dervid användes fnöske för att få elden transporterad till annat lätt antändbart ämne. Numera har detta sätt att uppgöra eld nästan fallit i glömska.»⁴ Höglunda, Lyrestad, Västergötland.

P. 25. »Vid sojdebränning (tjärbränning) lägges veden omkring ärilsten på visst sätt under vissa besvärjelser.»⁵ Det skall alltid

¹ Martin, Description of The Western Islands, s. 113.

² Meddeladt af Timas Hans Hansson. Sannolikt är här fråga om samma metod som i p. 1, hvilket äfven gäller p. 22, 23.

³ Meddeladt af Levi Johansson efter 85-årige Lars Buller.

⁴ Skriftligen meddeladt från riksdagsman Sten Nordström.

⁵ Se härom närmare Fataburen 1909, s. 240, om »Sojde» och sojsbränning på Gottland.

vara »naudäld» (= gnideld), och när såjdet skall tändas på, så skall man taga sig eld från »naudäldshärden» samt därifrån gå medsols till det ställe, där antändningen skall ske». ¹ Rone, Gottland.

P. 26. »Då man skall lite garn (färga fiskgarnet) skall det gnidas eld». ¹ Rone, Gottland.

P. 27. »Enkan Elin Svensdotter i Ringshult, nära 75 år gammal, har i sin barndom hört sin fader Sven i Ringshult och andra gamla personer tala om tändning af gnideld i deras ungdomstid. Hon visste att tändningen skedde genom gnidning af två trästycken mot hvarandra, men det gick ej med hvilka träslag som helst utan skulle vara af två särskilda olika slag, men hon visste ej hvilka.

Gnidelden begagnades särskildt att tända julbrasan och eld för högtidliga behof, men i hennes faders hem hade gnidelden ofta begagnats i stället för annat elddon. Då i mor Elins barndom det hände, att det var besvärligt att få eld med stål och flinta, sade hennes fader, att det var illa, att gnidelden blifvit bortlagd, ty att åstadkomma den gick alltid bra och säkert.» ² Småland.

Bland G. J. Adlerbeths handskrifter på Uppsala universitets bibliotek har anträffats ett bref till hans son Jacob, hvori finnes en uppgift om gnideld, ³ hvilken jag här till en del upptar för sammanhangets och den slutliga öfverblickens skull, ehuru den förut varit publicerad.

P. 28. »— — — Sistnämnde dag (d. v. s. den 6 sept. 1818) kl. 5 om morgonen väcktes jag af Rättaren som kom att berätta mig, det ankommit bud från Sjöaslätt förmält, att Boskapspest gick i Wireda s:n men att en *rökelse* vore anländ till bemälte gård, hvarmed kreaturen kunde rökas till preservatif. Jag var ej sen att begära dess hämtning men uppsteg sjelf kl. 6 och gick uppåt Ladugården, der alla kreaturen voro samlade och operationen börjad. På tillfrågan sades att det var bara linne lappar som brändes i en eld-(pan)na under näsan af kreaturen, men antände med *gnideld*, hvilken utsläckt skickades från gård till gård och icke fick bäras under

¹ Handskrift i Nordiska Museet af Nils Lithberg.

² Ur bref från kapten A. Qvistgaard.

³ Se »Gnideld som preservativ», Fatab. 1907, s. 29, Uppsats af Oscar Wieselgren.

tak. Ehuru jag märkte att någon galenskap var härunder, lät jag dock hållas, och tillät ock eldens expedierande till Öfravad. Berättelsen var nu i så måtto förändrad att Boskapssjukan skulle visat sig vid Viresjö och dödat 23 kreatur, men icke på något annat ställe, och att ägaren Kapiten Queckfelt efter flera försök funnit detta vara det enda verksamma att afböja smittan. Sedermera fick jag underrättelse att hela denna natt i denna och flera socknar denna sällsamma operation ägt rum på de flesta gårdar, och blifvit vidare fortsatt vidt och bredt: men hvad som mera är, att icke ett enda kreatur dödt på Viresjö. I Jönköping har man utspridt att 20 kreatur dödt på Ulfsnäs: vid sjelfva Viresjö att samma mortalitet inträffat hos Lagman Stedt på Nubbestad m. m. Resultatet synes vara att någon mauvais plaisant velat anställa ett Aprilgäckeri, som emellertid förtrutit Landshöfdingen, hvilken lærer låta efterslå upphofsmannen. Har du hört maken dårskap?» Småland.

P. 29. »Gnideld eller löpeld bars ännu 1858 vid kolerans utbrott omkring i Västbo hd. Hösten 1860 bars han likaledes omkring i Hjelmseryd s:n»¹ (Västra hd). Småland.

P. 30. »Peter Sveneson i Ringshult (78 år gammal) meddelar, att hans morföräldrar begagnat gnideld mot farsot och vådeld. Vådelden (t. ex. skogsbranden) begränsades genom att gnidelden fördes omkring brandstället.»² Småland.

Efter att i förbigående omnämna att den eld, som af våra förfäder brukade tändas på det med järn öfverdragna altaret framför afgudabelätets fötter vid Allshärjartinget i Uppsala, enligt historici framställdes genom starkt gnidande i hårdt eketrä³ öfvergår jag till kapitlet om drillning.

(Forts.)

¹ Hyltén-Cavallius, anf. arb., d. 2, tillägg och anmärkn. s. IV.

² Ur bref till förf. från kapten A. Qvistgaard.

³ Jfr Olof Dalin, Svea Rikes Historia, 1747, sid. 176—177; Johannes Schefferus, Upsalia antiqua, Upsala 1666, c. 10, p. 133 m. fl. efter äldre källor.

Värmländsk folkstro

af

Sixten Samuelsson.

Vid den systematiska undersökningen af Värmlands folkmål, som tog sin början 1897 och nu är så godt som afslutad,¹ har jämväl insamlats ett rätt betydande material i form af s. k. textprof till belysande af landskapets folklore. Det är att hoppas, att åtminstone ett urval af dem så småningom blir på lämpligt sätt publicerad, men då därmed torde dröja, borde en kort sammanfattning af några karaktäristiska drag hos den värmländska folktron, sådan den bevarats till våra dagar, vara på sin plats. Det anspråkslösa försök, som i det följande göres att lämna en sådan, har närmast tillkommit af det skäl, att såvidt jag vet, knappast något af betydelse på senare tider publicerats i ämnet från Värmland, om jag undantager en uppsats af G. Kallstenius om folktron i Bergslagen.²

Måhända kan en sådan öfversikt också erbjuda något af värde för jämförelser. Däremot är jag väl medveten om, att den icke kommer att bjuda på något i ämnet nytt eller originellt.

I allmänhet stöder jag mig på egna intryck och uppteckningar, företrädesvis från Värmlands Älfdal (1897—99). I sina hufvuddrag är nämligen det af de olika undersökarne insamlade folkloristiska materialet³ likartadt till sitt innehåll, med gemensamma berättelser och gemensamma drag, en öfverensstämmelse, som jag dock af ut-

¹ En kort redogörelse för denna undersökning finnes i Sv. Landsmålen för 1912.

² Bergslagstroll, Nordisk Tidskrift 1909, s. 272.

³ Det värmländska landsmålsarkivet befinner sig i Uppsala och förvaras för närvarande i teologiska seminariets lokal.

rymnesskäl ansett olämpligt att här närmare belysa genom citat. I de fall, då jag för att göra framställningen fylligare använt andra texter än egna, har jag angifvit detta med tillägget af det härad, där uppteckningen skett.

Ortfästa sägner.

Från landskapets skilda delar föreligger ett rätt betydligt antal sägner och sagor, men det visar sig redan vid en flyktig granskning icke blott, att samma berättelser flitigt »gå igen» från skilda trakter, utan äfven att de gjorda uppteckningarna i regel äro upprepningar eller varianter af från andra delar af vårt land kända. Så t. ex. är historien om trollen, som gifvo bonden skördehjäl och i lön togo hans bästa ko¹, redan af Hofberg antecknad från Ekshärad² och förekommer på så skilda trakter som i Ölme, Bergslagen och på olika ställen i Jösse och Gillbergs härad.³ Ett tjugotal uppteckningar berätta om kolaren, som på trollets fråga, om hvad han hette, svarade »själfver» och sedan med en eldbrand trakterade sin objudna gäst på hennes ofördelaktiga sida. När då trollet sprang ut skrikande: »Själfver slog mig, själfver brände mig», ljöd det doft ur skogen: »Ha det så godt, ha det så godt.»⁴ Sägner om hin, som måste göra tjänst som fjärde hjulet under vagnen,⁵ är lokaliserad till Visnum—Kil,⁶ om jättarna, som refvo ned på natten, hvad som på dagen byggdes, är bland annat anknuten till Botilsäters kyrka på Näset,⁷ och den välkända berättelsen om den förlorade och återfunna ringen⁸ är förlagd till olika platser af Jösse, särskildt till Mangskog, hvarifrån den berättats redan af Fernow,⁹ och där en visa ännu i dag sjunges om »Röbergsfrun».¹⁰ Flera sägenvarianter¹¹

¹ Bästa uppteckningen anses vara Djurklous från Västergötland, Nu 1875, s. 185.

² Svenska Folksägner, Sthlm 1882, s. 131.

³ Norberg, Rudin, Dalberg, Landsmåltexter. Bergslagstroll, s. 279.

⁴ Jfr t. ex. Sv. Landsm. VIII, 3, s. 109 och 1908, h. 5, s. 5.

⁵ Jfr t. ex. Hofberg, anf. arb., s. 102 och Sv. Landsm. 1908, h. 5, s. 31.

⁶ Norberg, Landsmåltexter, Visnum.

⁷ Jfr t. ex. Sv. Landsm. VIII, 3, s. 169.

⁸ Jfr Hofberg, ss. 161, 218, variant i Sv. Landsm. VIII, 3, s. 282.

⁹ Beskrifning öfver Wärmeland, Göteborg 1773, s. 293.

¹⁰ Dalberg, Landsmåltexter, Jösse.

¹¹ Åtskilliga sådana finnas ock hos Fernow, t. ex. ss. 23, 97, 149, 290, 318.

anföras ock i det följande.¹ I hvad mån folkböcker och annan litteratur bidragit till dessa sägners spridning i denna aflägsna västsvenska bygd, vågar jag icke yttra mig om. Att detta skett i vida större utsträckning, än man i allmänhet antager, förefaller mig sannolikt. När man hör sagan om den starka jättedottern, som tåligt fördrog sin mans misshandlingar,² berättas i Södra Finnskoga eller läser andra berättelser utan värmländsk lokalfärg, t. ex. om Hobergsgubben,³ får man det bestämda intrycket, att det är tryckpressen och icke den muntliga traditionen, som varit källan. Så ha många sägner för sitt bevarande säkert att tacka Fernows värmlandsbeskrifning och möjligen Axelssons vandringsminnen.⁴

Lokalsägner.

Stundom torde en sägen ha som grund en verklig händelse, som fått en öfvernaturlig förklaring. Så kan åtminstone vara förhållandet med den af Kallstenius återgifna berättelsen om skomakaren, som i fyllan och villan tog miste på sin käraste och skogsrået,⁵ en berättelse, som jag i ett flertal uppteckningar från Älfdalen funnit starkt lokaliserad till Gustaf Adolfs socken, där många meddelare godt mindes »Rå-Pär», som var »konstig» i hela sitt lif och i förtviflan sökte dränka sig i Örsjön, »men sjön bar honom». I andra fall ha inträffade händelser utbroderats med sägenstoff, t. ex. den sista trolldomsprocessen i Värmland,⁶ till hvilken anknu-

¹ I enstaka fall kan motsvarigheten vara svårare att påvisa. Vid gården Bjälled i Grafva socken finnes en lund af åldriga lindar, om hvilken en ännu idag allmänt omfattad tradition berättar, att den »flutit dit med syndafloden». Därför anses platsen så godt som fridlyst, och att falla ett träd skall vara ödesdigert, en öfvertygelse, som vunnit i styrka genom en i förf:s minne inträffad händelse, då ställets ägare drabbades af svåra olyckor, sedan han trots varningar låtit ett af de gamla träden falla för yxan. Måhända kan man söka en analogi i sägnen om Noaks arks strandning, som Rudbeck känt från Älfdalen i Dalarna (Atlantican Tom IV, s. 24) och som är ortfäst bland annat i Skåne, Wigström, Eva, Folkdiktning, visor, folktro, sägner, andra saml., Göteborg 1881, s. 125. Jfr fall av »bannlysning» i Backman, A., Isländsk folktro, Ymer 1911.

² Hofberg, s. 77.

³ Bergendal, Landsmålstexter, Jösse.

⁴ Axelsson, M., Vandring i Wermlands Elfdal och Finnskogar.

⁵ Bergslagstroll, s. 276.

⁶ Björlin, G., Fordomdags, Sthm 1895, s. 130 och Bäckström, P. O., Svenska folkböcker, 2, s. 116.

tits en variant af en mycket spridd »blåkullahistoria».¹ Huru en tilldragelse omskapas af folkfantasien, därom bevarar jag ett lifligt barndomsminne, när jag hörde en allmogeberättare skildra, huru Värmlands regemente under fälttåget mot Norge 1814 blifvit förrådt af sin öfverste, som ville utlämna folket åt norrmännen. Situationen räddades enligt berättaren af öfverstelöjtnant A., som sköt förrädaren och lyckligt förde regementet ur faran. Det föll ingen af åhörarne in att betvifla berättelsen, som har till grund en episod i generalmajor Gahns återtågsstrid vid Matrand, ehuru de lätt kunnat räkna ut, att A., som var en för alla välkänd person, vid den tiden icke ens var född.

De värmländska landsmålstexterna innehålla i allmänhet få lokalsägner. Att sådana funnits, fast af mera historisk än mytisk art, därom vittnar bäst ett af vår litteraturs märkligaste verk. Det är en tradition från relativt sen tid, af besläktad art med t. ex. berättelserna om Gustaf Vasa som flykting i Dalarna. Dit höra t. ex. sägnerna om finnarna i Värmland, berättelserna om Öjerviksherrarna² och deras upptåg, om prosten Göran,³ som band pesten,⁴ eller om grefvinnan på A-n, som i folktron fått låna flera af Pintorpafruns kända drag. Mycket spridd och tillagd flera namngifna personer är berättelsen om mannen, som sålde krut till norrmännen. Hvilande på ett historiskt underlag⁵ är den ofta kombinerad med sägnen om den lifdömde, som måste åka upp till Stockholm, 34 mil på lika många timmar, om han ville undgå att »kyssa spanska jungfrun». En fullständig uppteckning och närmare undersökning af den värmländska lokaltraditionen vore en tacknämlig gärning, om det icke redan är för sent.

Allmänföreställningar.

Den värmländska folktron gör intryck af en utdöende tradition. Den tillhörde en gången tids bonde- och bergsmannakultur men passar

¹ Wigström, anf. arb., ss. 142, 259, Sv. Landsmål 1908, h. 5, s. 23.

² Öjervik = Sjö i Gösta Berlings saga.

³ Johan Göransson, kyrkoherde i Gillberga, † 1769.

⁴ Rudin, Landsmålstexter, Grums.

⁵ Se t. ex. Hist. Tidskr. 1911, öfvers. och granskn., s. 2. Jfr ock Schröder, G., Den gamle fogdeskrifvarens berättelser, Sthlm 1898, s. 56 ff.

lika litet till de modärna industrisamhällena som till en tidningsläsande och politiskt intresserad allmoges fantasi. Sin första knäck fick den dock genom läseriet och den starka frireligiösa rörelsen för några tiotal år sedan. Då kommo nya intressen och nya föreställningar, för hvilka det blef en synd nästan att blott tänka på de »mörksens makter», som förr drifvit sitt spel. Så bröts trollens »makt». Det är nämligen den gängse och gemensamma föreställningen, att alla de hemlighetsfulla väsen, som sysselsatt folkfantasi, hörde till den ondes anhang, och att deras tillvaro var oförenlig med »en stark tro». Härför kunde man ju, såsom en af mina meddelare i Ekshärad, åberopa ordalagen i Svebilii katekes, att afgudadyrkan sker bland annat, om man »söker hjälp af djäfvulen och hans verktyg, såsom trollpackor, löfjerskor, skogsrå, sjörå, tomtgubbar och mera sådant», och kanske icke utan grund berättar traditionen om en ännu lefvande man i min hembygd, att han, som tillhörde en för trollkunnighet ökad släkt, vorden en inflytelserik medlem i frikyrkoförsamlingen, bränt sin »svartkonstbok» och afsvurit all gemenskap med det öfvernaturliga. För de äldre generationerna af värmländsk allmoge är det därför icke så, att de anse historier om troll och tomtar som vidskepelse och osanning; de ha funnits, och man minns dem, men de »synas icke till», äro borta, vare sig de vantrifts i de uthuggna skogarna och förfallna kolhusen vid de nedlagda småbruken, blifvit uppätta af vargar eller »gett sig af till Kina». Därför upptagas fortfarande alla spörsmål i saken med stor misstänksamhet och försiktighet, som mer än en ifrig forskare nogsamtt fått röna, särskildt som man hos enstaka individer och i aflägsna bygder kan träffa en ganska liflig föreställning om, att det ännu »icke riktigt är slut».

Den värmländska folktron, sådan den är upptecknad från tiden för senaste sekelskifte, framträder därför närmast som minnen och rester af tidigare allmänt utbredda föreställningar.

Vare sig af detta eller andra skäl har folktron ingalunda enhetlig karaktär i alla detaljer, om också hufvuddragen äro gemensamma, och man får icke af en meddelares uppgifter eller af en historia draga alltför långt gående slutsatser. Så använder värm-

länningen gärna ett mångbetydande och svåröfversättligt ord, som heter »skrömt», som är ett uttryck för det mystiska, obestämbara »något», som kan ofreda honom öfverallt. Han känner det, då han i mörkret är ute på färdvägarna, det stannar hästen för kvarnlasset och tvingar körsvennen att tillgripa åtskilliga knep, såsom att »titta genom betslet», det kommer öfver honom på åker och äng såsom ett våldsamt illamående, det möter honom såsom en häftig väderil, mot hvilket stålet är det bästa vapnet, han märker det på sjön, men allra bäst i skogen. »Det» (eller »de») kan vara välvilligt stämtdt, om man iakttager vissa försiktighetsmått; då får man vara ifred och då väckes man, om milan »slår» eller om något annat är på tok. Men är man oförsiktig, får man sota för det, framför allt om man sysslar med arbete eller för oljud efter »dagsätt» (solens nedgång). Då blir det aldrig någon ro på natten, det arbetar och bullrar på samma sätt som på dagen, och alla möjliga missöden inträffa. Det kan vara tomtgubbar eller »backefolk», som vålla det, men det kan vara »skrömt» af allehanda slag; än kan det vara en hand, som kommer in i kolkojan, än något hemskt föremål, som växer och fyller så godt som hela kojan, så att den vettskrämde kolaren knappt har ett litet hörn att krypa undan i,¹ än en hufvudlös karl eller en gynnare, luden öfver hela kroppen, som kommer och sätter sig vid elden. Ty »skrömt» kan, som Fröding så lyckadt beskrifvit det,² vara litet af hvarje, det är »små gubbar, som feschla bak med stubbar» eller ett »kvinnfolk bakom en buske med en ruska till rygg» eller »små hvita töser, som dansa bak med röser».

Skogsrå och sjörå.

Att »skogrå» i det skogrika Värmland skall vara en välkänd företeelse, är en själffallen sak, och berättelser om »Tallemajas» bedrifter höra också till de vanligaste. Hon har traditionens alla karaktäristiska drag, är fager att skåda — framifrån, och när hon kammar sitt långa hår, lyser det som guld, men på andra sidan har hon det bekanta bihanget eller ser ut som ett baktråg. Till lynnet är

¹ Rudin, Landsmålstexter, Grums.

² Rägglar å paschaser I, s. 73.

hon opålitlig och kitslig, hon skrämmer folk och narrar dem vilse, hon stjalper bärplockerskans korg och tänder kolarens mila; alltid hör man hennes gälla, hånande skratt, när hon gjort något lyckadt puts. Men framför allt är hon älskogskrank och sträfvar efter förbindelser med människors barn. Den, som har hennes gunst, honom gynnar hon på allt sätt, och han får skjuta så mycket villebråd, han önskar; men hemsk är ock hennes makt; ingen, som hon fått i sitt våld, kan motstå, när hon kallar. Ett vanligt sätt att bryta förtrollningen är att skjuta öfver den förtrollade. En gång blef hon narrad att själf ge anvisningen på ett botemedel, och då hörde man henne efteråt sjunga i fjällen:

Aloe och linderot

Fan ta' mig, som lärd' dig bot¹

Mycket omtalad, om också icke i samma grad som sin frände i skogen, är »sjöråa». Äfven hon har sina nycker, hon ger och förtager fiskelycka, ibland uppenbarar hon sig som en jättestor gädda, och hugger man ljustret i en sådan »rågädda», kan man ej släppa utan måste följa med i djupet.

Där nere har hon sin boning och lefver på människors vis. I Vänerstrakten berättas allmänt en historia om en skeppare, som lofvade »en fin jungfru» att frakta hem åt henne några sädessäckar, som hon köpt i Karlstad. Midt ute på Vänern fick skepparen order att kasta säckarna i sjön, och då den sista gick, brast jungfrun i skratt. »Hvad skrattar du åt», frågade skepparen. »Jo, pigan stod på vedbacken och plockade spånor, och säcken höll på att slå ryggen af henne», blef svaret. En orädd båtsman följde med ned för att hämta betalningen för frakten och kunde sedan ge en hänförd beskrifning på sjöråets präktiga palats.²

Ibland kan man se henne oklädd vandra längs sjöstranden eller sitta i samma kostym, oberörd af det hårdaste väder, och kamma sitt hår ute på en sten i sjön. Vanligen är hennes uppträdande

¹ Varianter i Sv. Landsmålen V, 2, s. 51, VIII, 3., s. 107, 1907, h. 1, s. 8.

² Rudin, Landsmålstexter, Grums. I en variant af denna sägen är händelsen förlagd till ett skär utanför Gäfle och med en manlig passagerare. En annan, liksom den förra upptecknad i Ekshärad, låter den passera vintertid på Hinsjöns is, där man dagen efter kunde se spåren efter slädmedarna, »så det måste ju vara sant».

förebud till oväder; särskildt om man får syn på en half båt på sjön, då vet man, att »sjöråa» är ute, och att man får vara beredd på det värsta.

Däremot är näcken föga känd och omtalad.¹ Man har sett honom på sjön i olika skepnader, ofta som en häst; hade man då hunnit kasta stål öfver honom, innan han kom upp på land, hade man »bundit näcken».²

Jättar.

Äfven Värmland har i folktron fordom haft sina jättar. Man visar jättekast, som de slungat mot hvarandra eller mot kyrkor, och platser, där man hört dem bullra inuti berget, och på ett ställe djupt in i skogen i Gustaf Adolfs socken sitta ännu i dag tre jättar och sofva vid ett stenbord; där ha de suttit så länge, att skägget växt igenom stenskifvan.³ Man ser ljus brinna där om höstnätterna, och man har funnit en stendörr med nyckel uti, men ingen har vågat sig in, icke ens drängen, som, då han var ute och letade efter hästar långt uppe i finnbygden, träffade en kvinna, hvilken han mot riklig vedergällning lofvade att söka upp hennes sofvande bröder och väcka dem med tre kraftiga klubbslag.

Traditionen om »bergdusarna», som det heter i södra delen af landskapet, är dock ganska svag; mången gång äro gränserna mellan dem och andra af folkfantasiens gestalter icke heller så skarpa, såsom då bergjätten gift sig med »skogråa», eller då »bergdusan» uppträder med svans.⁴ Nästan alltid röjer sig föreställningen om jättarna såsom ett mot människor fientligt släkte, så t. ex. i historien om bergdusan,

¹ Motsatsen synes vara förhållandet i Bergslagen, Bergslagstroll, s. 277, not 1.

² En af mina meddelare menade, att det i sådana fall var älgar, man såg, och möjligt är ju, att älgen, som först för några tiotal år sedan började allmänt uppträda i Värmland, gifvit anledning till vidskepliga föreställningar; pojken, som blef vettskrämd, när han blef varse ett hästhufvud ute på sjön, behöfver icke ha sett i syne. Från Gustaf Adolfs socken berättas om ett jaktparti, som färdades öfver en af Ullensjöarna och upptäckte några älgar, som summo öfver sjön. Roddaren ropade, att det var »sjörået», och vände, vare sig af elakhet eller förskräckelse, mot land trots jägarnas högljudda protester.

³ Jfr Holger Danske och riddarne i Ålleberg samt Wigström, s. 203.

⁴ Rudin, Landsmålstexter, Grums.

som varit ute och stulit råg, »sju säckar i byxkjolen», men råkade ut för åskan, som slog lårbenet af henne.¹

Tomten och forsgubben.

Vänligt stämd mot människorna är däremot tomten. Han vakar, när människorna sofva, öfver hus och hem, ladugård och loge, men framför allt håller han till i stallet, selar af hästarna, om drängen kommer hem full, och fodrar dem, om de bli glömda; de djur, han särskildt omhuldar, ha »nisseflätor», som ingen människa kan reda ut.² Men han är snarstucken och häftig; om drängen gormar och svär i onödan, eller om han, såsom det händt, skrattar, då han ser tomten göra kullerbytta vid ett försök att slå kana, får han en sittopp, som han icke glömmar. Äfven djuren kunna råka illa ut för tomten, om de ha sin plats så, att de besvära honom i hans bostad. Ofta säger han då själf till, att de skola flyttas.³ Ibland är det han, som håller väsen, om man arbetat efter kvällen. En af mina meddelare hade mot skick och sed på torsdagskvällen spunnit sig en tråd, som han behöfde för att sy ihop en sko — husmodern hade vägrat göra det. Men så fort pertstickan slocknade, satte tomten spinnrockshjulet i gång, och det stannade inte, förrän knifven lades dit. Rådligt är det icke heller att äta upp den för tomten afsedda maten. Då kan man vara tvungen att dansa med den förorättade, »tills sol går upp».

Så gick det för gossen, som ätit upp tomtens julgröt; tomten kom fram och svängde rundt med honom, medan han sjöng:

»Dombin, dombin, däj

Va det du, som åt opp gröten för mäj.»

I en del uppteckningar, i allmänhet från trakter af södra Värmland, där folktron är starkt på retur, framstår tomten såsom en uteslutande elak varelse; han smutsar ner stugan utan anledning,

¹ Anf. texter. Jfr Sv. Landsm. 1909, h. 3, s. 49.

² Bergendal, Landsmåltexter, Jösse.

³ Jfr. t. ex. Sv. Landsm. VIII, 3, s. 39 och Wigström, s. 262.

och man har ibland förgäfvets tillgripit »läsning» för att drifva bort honom.¹

Tomten finns öfverallt. Det finns »bastugubbar» och »kölne-gubbar»;² äfven i kolkojan uppträder en gubbe i grå kläder och röd mössa.³

Äfven sådana »jordgubbar» kunna vara till stor nytta. Några kolare, som voro ute vid sin mila i skogen, fingo plötsligt se en eld i närheten, och då en af dem smög sig närmare, hörde han »små-folket» prata. En frågade, om soppan var färdig, en annan, om sängen var bäddad, några talade om milan, som de skulle hjälpa till med, då kolarna voro hyggligt folk. Hvad det betydde, visade sig; kolningen gick utan några besvärligheter.

Slutligen ha vi »forsgubben», som är den nu försvunna bäck-kvarnens tomt. Där håller han sträng ordning; en gubbe, som tog sig orådet före att taga in hästen i kvarnhuset, kastade forsgubben ut med häst och allt upprepade gånger, tills han uppgaf försöket. Ibland stannade han kvarnen; på ett ställe skedde det en söndags-morgon, och när mjölnaren tittade ned i hjulhuset, satt forsgubben och höll hjulet med foten och sjöng: »Du signade dag.» Offrar man tre torsdagskvällar å rad, tredje gången en svart katt, får man höra forsgubben spela. Det var icke så länge sedan en namngifven dräng, som vågade försöket, och det lyckades, d. v. s. det var en af smeds-pojkarna från det närbelägna bruket, som spelade forsgubbens roll.

Bergfolket.

Inga »troll» ha dock spelat en sådan roll, åtminstone i älfda-lingens fantasi, som *bergfolket*,⁴ och tron på deras tillvaro var ännu för ett tiotal år sedan mycket liffig. Bergtrollen äga förmågan att göra sig och allt sitt osynligt, annars likna de i alla afseenden människors barn; de ha samma utseende, samma sysselsättningar,

¹ Kärre, Landsmålstexter, Kil.

² Rudin, Landsmålstexter, Gillberg.

³ Dräkten växlar i olika berättelser; det kan vara svarta vadmalskläder och grå eller hvit topplufva och ibland i den senares ställe en rund hatt.

⁴ I södra Värmland användes uttrycket »backefolk»; däremot har jag aldrig hört benämningen »vättar.»

samma behof af mat, dryck och kläder. Man hör på sommaren ofta bjällrororna af deras kreatur eller hör »berghunden»¹ skälla. Ibland får man se dem själfva, i regel vallande sin boskap; de äro alltid gråklädda, och gumman binder strumpor med messingsstickor. Ibland förirra sig bergfolkets djur till människorna; några kolare togo en gång upp själfva berghunden, men bergfolket förde sådant väsen, att de måste släppa honom; då fingo de i stället en »skorfvig bockkilling» inkastad till sig.

I en mening äro dessa varelsor människans afgjorda fiender, och farliga sådana. De skatta bondéns lada och visthusbod, de taga säden af hans åker och drickan ur hans källare, de plundra handelsmannens bod, det är med ett ord bergfolkets fel, att människan får sträfva så hårdt och ändå knappast kan få det att gå ihop. Eljes göra de icke människan något ondt, om de icke bli retade, och de visa sin tacksamhet för gjorda tjänster.

Följande starkt sammandragna sägen ger en god föreställning om, hur bergfolkets lif uppfattas.

Hustrun i en familj, som bodde ensam inne i skogen, hade en kväll gifvit sitt förut okända grannfolk barnsängshjälp och hade i belöning erhållit den traditionella silfverbägaren. Hon hade då fått en flaska för att smörja in den nyfödde med dess innehåll, med sträng föreskrift att icke spilla något. Af ovarsamhet torde hon låtit en droppe falla på en finger, med hvilken hon sedan gnuggade sig i ena ögat, med en märklig verkan. Några dagar därefter kom hon till handelsmannen i närmaste by och fick där se berggubben inne i boden i full fart med att plocka till sig varor i i en stor säck. När hon då uttryckte sin förvåning öfver att se »grannfarn» ute, pekade denne blott på hennes »seende» öga, och så var trolldryckens kraft borta.²

Föreställningar af antydt slag gå igen i många ortfästa sägner. I en gård i Ekshärad var hustrun sysselsatt med att brygga, då

¹ En meddelare uppgaf sig en gång ha besvarat »skallet» och så lockat djuret inom skotthåll samt skjutit det. »Berghunden» befanns i detta fall vara en bergguf. Liknande uppgifter förekomma om gästen.

² En något afvikande uppteckning är »En vättkvinnas förlösning» i Sv. Landsm. V, 2, s. 61.

plötsligt en röst hördes ropa: »Rangela kom hem, Rangula har ramlat i elden». Nu uppstod ett gruffigt buller, den osynliga berggumman gaf sig af, men glömde i hastigheten kitteln, som ännu skall finnas kvar, och därför kallas stället ännu idag »kittelgården».¹ En annan gång kom trollet och bad att få låna

»Fjäckedäcka di, stor kärngås»,

Och när kärnstafven kom tillbaka, hängde en stor smörklump på den.²

Särskildt i Södra Finnskoga, en aflägsen gränssocken mot Norge med milsvida skogar, har jag fått intryck af en fortfarande frodig tradition om bergfolket, som här dock stundom fått egenskaper, okända söderut. En meddelare mötte en gång på skogen en mängd kreatur, bland hvilka han särskildt lade märke till en vacker ox. Så kom där fram en storväxt gubbe, som ställde sig och klappade oxen, och meddelaren hörde honom säga med dof röst: »Agneta, hon säger, han är så mager, den här oxen, men det tycker inte jag», och »i ett blink» var allt borta. Som pojke såg samme man en gubbe och gumma af jättelik växt, som kommo på själfva jul-aftonen och afvisande erbjuden gästfrihet blott ville veta vägen till »Spiseberg», där ingen människa bodde. Han mindes, hur han icke kunde sofva under natten af ifver att få se »de stora fjäten», men på morgonen syntes intet, naturligt nog, ty sådana varelser lämna inga spår efter sig. Andra historier förtälja om bergfolkets för-måga att skapa om sig till verkliga troll, »långa som mastträd», men i allmänhet framträda de tidigare framhållna, om människan påminnande dragen. En meddelare hade en gång mött en brudfärd af bergfolk på väg till Djäkneliden,³ »de ha väl kyrka och präst där, de som vi».⁴ En annan gång kungjorde prästen från predik-stolen om kreatur, som blifvit upptagna; de befunnos vara berg-folkets. En kvinna mötte en gång berggumman med en lång rad

¹ Varianter t. ex. i Sv. Landsm. VIII, 3, s. 64, 1909, h. 3, s. 25 och Wigström, ss. 209, 212.

² Ett flertal varianter äro upptecknade.

³ Prästgården i Södra Finnskoga.

⁴ Liknande drag berättas om jordfolket i Skåne. Wigström, s. 197.

vackra kor; öfver den sista kastade hon stål och blef dess ägare,¹ men sedan den stunden blef bergfolket fiendligt sinnadt och hämnades på många sätt.

Många historier berätta ock om, huru bergfolket åtrår förbindelser med människors barn och på olika sätt söker locka dem till sig. Det är därför farligt att svara, om man hör trollen ropa, eller säga dem sitt namn, man kan då lätt bli bergtagen.

Gasten och maran.

Äfven dessa båda varelser förekomma i den värmländska folktron. Gasten, en barnsjäl, hvars kropp icke fått hvila i vigd jord, har skapnad af en otäck fågel, »nästan utan fjädrar och med vingar som ett par brädlappar».² Man ser honom sällan, ty han håller till i de svårtillgängligaste »hål» i skogen. Vid midnattstid låter han höra sitt hemska läte, som har en aflägsen likhet med människorösten. Han är farlig att råka ut för; blir man »gastkramad», är det bästa botemedlet att föra glödande kol motsols rundt kroppen tre gånger.

Om bruden omedelbart efter bröllopet kryper genom en »marr-sele», får hon lätt att föda barn, men dessa blifva då maror, d. v. s. varelser, hvilkas själar nattetid äro ute på ströftåg för att plåga människor och djur. När man vaknar till fullt medvetande efter en sådan »marridt», kan man få se maran i skepnad af en katt- eller räfsvans försvinna ur rummet. Framför allt plågade hon husdjuren, därför brukade man hänga upp »markvistar» (häxkvastar) öfver spiltor och bås, men när de hämtades, fick man icke »korsgå en väg, på hvilken förts lik.»

*Djur.*³

Värmlänningen är dålig botanist, men för djurvärlden har han bättre sinne. På fåglarna har han sina egna namn, som ofta äro

¹ Jfr »Vättkon» i Sv. Landsm. V, 2, s. 59.

² Rudin, Landsmålstexter, Grums.

³ Företrädesvis hämtadt ur Rudins landsmålstexter från Gillbergs, Grums och Jösse härader.

slående karaktäristiska, såsom »bräkbocken» (beckasinen), »rågskerkan» (kornknarren), »ärtkokaren» (nattskärran), »svikråkan» (ormvråken), som »svider» (klagar) efter regn, och han är en god observatör, äfven om hans föreställningar äro något underliga, såsom att göken på vintern blir hög eller att svalan förvandlas till »forsspink» (strömstare) och kan fastna i näten.

I regel innebära djurens uppträdande faror och förebud för människan. Göken »därrar», om man hör honom fastande första gången på våren, grodorna spruta etter; farliga äro icke blott ormen, som för öfrigt på olika sätt kan tagas i människans tjänst, utan äfven »slåa» (ormslån), som med sina »gaddar i båda ändar» till och med är värre att råka ut för än själfva ormen, men som lyckligtvis ser blott en liten stund vid middagstiden, »vassvängen» (vattensorken) och framför allt »älman»;¹ råkar ens skugga falla, där en »älma» sitter, hugger hon till, och man får då älmungar i kroppen, som värka ut. Får man se »skrea» (härmask²), bör man låta den passera ett band, som sedan kan användas för att hindra en eld att sprida sig eller vid barnsnöd, och »den som skiljt orm och groda, kan sedan skilja foster och moder».

De vanliga fantasidjuren saknas icke heller här i folktron, den känner lindormen och draken, som har en svans som en sopkvast, ur hvilken det går eld, och som kan välla sjukdom genom att sluka människans skugga. Icke ens sjöormen är okänd³; i sjön Visten har en sådan i mannaminne blifvit skjuten, som var »aderton alnar lång, bred som en hässjeslana och med hufvud som en kalf». Bragden blef dock jägarens död, ty när han blåste ur bösspipan, blef han förgiftad af ormens etter.

Trolldom.

Lyckligtvis fanns det medel att bekämpa och förebygga alla de faror, som hotade människan, och otaliga voro här som annorstädes

¹ Larv efter skymningsfjärilarna.

² Jfr »daggormen» i Skåne. Wigström, s. 123.

³ Jfr Schröder, G., Ormhistorier från Värmland och Dalarna, Bonniers månadsh. 1907, s. 448 ff.

de föreskrifter, som kunde komma till användning vid kritiska tillfällen och kritiska tidpunkter. Ibland kunde man också till hjälp- och skyddsmedel betjäna sig af föremål af olika slag, från stål och silfverslantar till galgspikar, vigd jord eller ben från kyrkogården.

Gärna rådfrågade man kloka. Frånsedt traditionens mera fantastiska uppgifter om trollkarlar, som rädde öfver väder och vind och kunde göra sådana konststycken som att smida ihop skenan på meden uti en snödrifva eller hugga af järnstänger och därvid låta godor hoppa fram, berättelser som tillhöra sägnen, fanns det och finns väl än »allmogedoktorer» med en vidtomfattande praktik på hvardagslivets alla områden. De kunde råda bot på allt i sjukdomsväg, från tandvärk till huggsår och engelska sjukan, de kunde »stämna björn» och »ställa af» med vargar, de kunde häfva förtrollning och skaffa åter förkommet gods. Särskildt var konsten att »göra åter» stulna föremål högt uppskattad, och den lär icke ha försvunnit med den gamla generationens »Byggmästar-Per» och samtida. Mycket blodigt skämt bedrefs säkerligen med vidskepligt folk, särskildt synas smederna vid bruken mången gång roat sig tappert på bekostnad af sina socialt högre stående men mera enfaldiga grannar, bönderna.

De kloke omgäfvos sig också gärna med en nimbus af öfvernaturlig trollkarlsförmåga och dementerade icke gärna historier om den risk, man löpte genom att förgripa sig på deras egendom. Så berättas om en bonde, att han alltid kunde tryggt lämna sitt lass obevakadt, när han var ute och körde järn åt »bolaget»; alla visste, att en dräng, som en gång försökt bestjälja honom, måst stå och hålla i järnstängerna hela natten.¹ En annan »mästare», som var spelman på ett bröllop och där förolämpades af några af gästerna, hämnades med att trolla hela bröllopföljet fulla i ohyra, och en man, som i ett brännvinsmål vittnat mot en fruktad »klok», gemenligen Räfven kallad, mistade omedelbart ett af sina kreatur. Tillfrågad om sin andel i saken, svarade den kloke meningsfullt:

»Den som störer Räfven i hans bo,
Han mister sin bästa ko.»

¹ Jfr Sv. Landsm. 1908, h. 5, s. 47.

De klokes konst var nämligen långt ifrån alltid af godo. På mångfaldigt sätt kunde deras högre vetande blifva medmänniskor till skada. Personer i goda förmögenhetsvillkor misstänktes gärna att ha skaffat sig en »spiritus» eller »dragdocka», som drog pengar från andra. Så berättades om en rik man i min hembygd, att han hade en »spertus» i skapnad af en »kodyfvel» förvarad i en flaska, som han utfodrade på ett underligt sätt genom att spotta i flaskan tre gånger om dagen.

Finnarna kände hemligheten med »brytsilfver», som med fördel kunde användas vid utdikningar, men som också kunde skada och förvandla »ett dike till en dal», om det brukades i ondt uppsåt. Ett annat sätt att skada grannen var att på midsommaraftonen taga musten ur hans åker genom att t. ex. oklädd draga ett lakan öfver hans vall för att samla upp daggen.¹ Enklare knep voro att »holma» in trakter af skogen, där inga andra än »trollkarlen» då skulle kunna skjuta något, eller att skämma bössan för andra jägare. Framför allt hotades dock kreaturen af tusen faror från trollkunnigt folk, företrädesvis af det svagare könet. Denna återklang från blåkullafärdernas häxfantasier är eller var åtminstone på 1890-talet ingalunda utdöd. Tron på trollkärningarnas påskridter måste, då den nu bortgående generationen växte upp, ha varit lika allmän som liflig. De välkända försiktighetsmåttan med tjärkors om skärtorsdagskvällen, påskskjutningen, askans jämnstrykande i spisen för att röja »slagen» efter blåkullafararna, historierna om påsktrollen, som ge smörtionde åt Skam, om deras strid för att »mota solen» på påskmorgonen, om afbrutna blåkullafärder och skadeskjutna påskkärningar äro ett outtömligt ämne för den beredvillige meddelaren.

Af de konster, som den onde då skall ha lärt ut, bevarar folktron ännu intryck i historier om trollskott, skämda kreatur och framför allt i föreställningarna om haren, som mjölkar andras kor och som är »skotthård», om man icke lägger vigselringen i bössan eller gör några andra konster, och som, när han äntligen stupar, befinnes bestå af bara trasor, möjligen inlindade i ett silkeskläde, som någon

¹ De många växlande berättelserna härom kunna mycket väl vara ortfästa sägner. Jfr Wigström, s. 119.

gammal käring måste kännas vid. Säkert tro än i dag många på »pukharen», som han i allmänhet kallas i Värmland, eller »tussen», som han benämnes i Södra Finnskoga, där en af mina meddelare med egna ögon sett honom. Mer än en person har jag hört utpekad som ägare af en sådan varelse; det s. k. trollsmöret anses vara pukharens exkrementer, och seden att bränna denna »pukdynga» i en korsväg för att så få se hvem som är djurets ägare hade icke så synnerligen långt före mitt besök i en af älfdalsocknarna framkallat en tragikomisk konflikt mellan två grannkvinnor.

* * *

Mycket mera vore att tillägga ur den värmländska folktron, om »Gammel-Erik» och hans bedrifter, om spöken, vålnader, varsel och annat sådant, om skatter och skattgräfvare, om folkets egna tvifvel på den nedärfda traditionen och försök att ge mycket en naturlig förklaring, men utrymmet skulle knappast tillåta det. Tyvärr förlora ock de folkloristiska uppteckningarna i en så sammandragen form som denna den folkliga berättartalangens liffullhet, som är för dem alla karaktäristisk.

Fästmöpåsen eller brudsäcken.¹

Ett bidrag till lysningspresenternas historia.

Af

N. E. Hammarstedt.

I Nordiska Museets inventarieförteckning finnes såsom nr 90,356 inregistrerad en »fästmöpåse» från Skåne. Det är en linnepåse af en och en femtedels meters längd och något öfver en half meters bredd, nedtill prydd med broderier i rödt, se fig. 1. Likheten med ett stort kuddvar är i ögonen fallande, och möjligt är, att påsen egentligen är ett sådant, något som dock på intet vis motsäger uppgiften om dess egenskap af fästmöpåse. Om denna persedels användning förmåler museets inventarieförteckning, att den blifvande bruden däri hos anhöriga och närstående uppsamlat gåfvor af bosättningsartiklar för sitt nya hem.

Mången torde tro, att detta varit något alldeles enstaka bruk. Så är emellertid ingalunda förhållandet. Fordom har den skånska fästmöpåsen haft många sina likar och anförvanter rundtom i vårt land, men numera äro dessa helt visst snart räknade. Kanske är den i Nordiska Museet bevarade fästmöpåsen den sista af sin ätt. Gamla — att ej säga »urgamla» — äro emellertid dess anor. Seden att på ofvan antydda sätt samla in bosättningsförnödenheter går uppenbarligen tillbaka till en kulturperiod, som i mycket väsentligen skiljde sig från den nuvarande. Kommunikationer, handel och industri hade ännu icke allmänt satt människorna i rörelse. Från släktled till släktled lefde de sedan urminnes tid på den fäderneärfda torfvan.

¹ Denna uppsats har i kortare form och utan litteraturhänvisningar förut varit tryckt i Uppsala nya tidnings julnummer 1909, s. 13.

De gamla bysamhällena hade ännu icke skingrats, och någon in- eller utflyttning ägde i regel aldrig rum. Byn, eller till och med socknen, utgjorde en solidarisk, mer eller mindre familjär enhet med inbördes hjälpskyldighet. Den som ej var född inom kommunen var en »utbörding» (utböling) och betraktades nära nog som en fiende. Men så mycket starkare var sammanhållningen inom det lilla samhället, och nästan hvarje angelägenhet betraktades såsom gemensam. Till och med en i våra ögon i allmänhet så privat sak som ett giftermål måste vinna bylagets godkännande. Men de unga tu hade också sedan att påräkna bymenighetens hjälp vid bygge och bosättning. Var någon åter nog förmäten att sätta sig öfverbygrannarnas mening, fick han snart märka följderna af sin oförsiktighet, och utanför byn eller, i mest vidtgående fall, socknen dristade ingen gå att taga sig en hustru.

Med detta sociala bonde-skick står bosättningsvandringen eller sockengången, såsom det antydda uppsamlandet af bosättningsbidrag vanligen kallas i skrift, till sitt ursprung och fortbestånd i intimt samband. Den tillgick på det hela taget likadant öfverallt i vårt land alltifrån

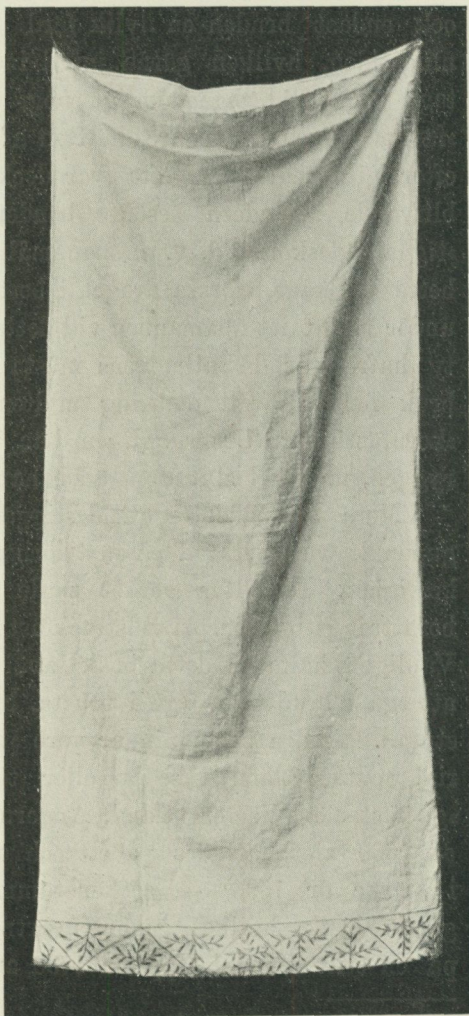

Fig. 1. »Fästmöpåse» från Skåne.
N. M. 90,356.

Skåne åtminstone så långt norrut som till Ångermanland. När dräng och piga, såsom de unga tu helt enkelt kallades, öfverenskommit att stifta hjonelag, företogo antingen bägge hvar för sig eller ock endast bruden en dylik färd. Vanligen skedde det under lysningstiden, hvilken gärna inföll inemot jul. I Ångermanland företogs emellertid, egendomligt nog, den dock fortfarande så kallade »fästmögången» i senare hälften af 1700-talet »först ett eller tre år efter giftermålet». ¹ Detta var dock ett undantagsförhållande. Den blifvande husfadern besökte bönderna i byn eller socknen för att »tigga sädeskorn», d. v. s. spannmål till utsäde. Detta var, såsom det hette i Skåne, »första draget i bosättningen». ² I Småland kallades under 1700-talet fästmannen vid detta sitt uppträdande »hafratiggare», ³ ty hafre var då »allmogens mästa brödsäd»; i Värmland, där detta bruk fortlefde till omkring midten af 1800-talet, benämndes han »kornfästing». ⁴ Ursprungligen bar väl äfven han själf sin säck på ryggen, men till slut uppträdde han till och med med häst och vagn.

Mera än på detta utsädestiggande har uppmärksamheten sedan gammalt varit riktad på fästmörnas vädjande till allmänhetens frikostighet. I själfva verket torde det ock hafva varit detta slags bosättningstiggeri, som vidsträcktast förekommit och mest praktiserats. Vanligen kallades detta bruk såväl i Sverige som Svenska Finland att »gå i brudstuga» (gå i brusta, brustu, bruste) eller »löpa i brudstuga». Andra benämningar voro »tigga tone» d. v. s. spånadsmaterial (Östergötland), »bedja» eller »tigga i brudsäck» (Södermanland), »gå fästemo» (Västergötland, Ångermanland) o. s. v. Redan i slutet af 1600-talet fattades på ett och annat håll — t. ex. i Svennevad i Närke år 1696⁵ — sockenstämmobeslut om att upphäfvad detta gamla bruk, hvilket genom urartning blifvit allt besvärligare, och på en stiftssynod i Uppsala 1738 anmodades prästerskapet att söka

¹ Hülphers, Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Fierde Samlingen Om Ångermanlaud (1780), s. 97.

² L. Reimer i Fataburen 1908, s. 211.

³ Westerdahl-Gaslander, Beskrifning Om Allmogens Sinnelag o. s. v. (1774) s. 11 jfr. Hyttén-Cavallius, Varend, d. 2, s. 309; Djurklou, Unnarsboarnes seder, s. 41.

⁴ Rietz, Svenskt dialektlexikon (1867) s. 177.

⁵ Hofberg, Nerikes gamla minnen (1868), s. 198.

afskaffa den plägseden, att bruden andra och tredje äktenskapslysningen »med sig omförer en mansperson undertiden i flera soknar, at, som de kalla, tigga i brudsäck».¹ Det var alltså inom Uppsala stift sedvana, att fästmän åtföljdes af en manlig bärare, ett drag hvar till, såsom vi skola se, eljest knappast funnits motsvarighet mer än i Österbotten.² Om en urartning vittnar afgjordt det antydda tiggandet inom *flera* socknar. Då Hülphers år 1757 besökte Malung, hade där en del byar »afsagt sig samma sed, emedan den varit de fattigare hushåll till tunga som ofta inom et år af 18 a 20 och flere Brudar blifwit besökta».³ Att den gamla, ursprungligen helt hederliga och aktningvärda plägseden — t. o. m. präst och klockare upphämtade ju en gång i världen sin lön på likartadt sätt — redan i slutet af 1600-talet råkat i vanfräjd framgår ock af ett sockenstämmoprotokoll af år 1671 ifrån Norra Vi i Östergötland »att fästepigor ingalunda löpa i Bruste, förän de äro Prestfäste, emedan det händer att många så löpa, och att han eller hon sedan förändrar sitt sinne att giftermålet hindras».⁴ I Malexanders och Sunds socknar i samma landskap beslöts på sockenstämmor 1693 och 1713, att »brustakvinna» från annan socken endast fick besöka släktingar eller bekanta.⁵ Oaktadt dylika yttringar af en nyare tidsanda kunde emellertid ännu på 1720-talet dottrarna till själfva kyrkoherden i Blacksta och Vadsbro socknar i Södermanland företaga brudstugång. Beslut om upphäfvande af denna sed fattades där år 1750 vid vite af 6 daler kopparmynt⁶.

Under 1700-talet upphörde brudstugången allt mer i hela vårt land, ja t. o. m. i så undanliggande landskap som Dalarna och Ångermanland var seden redan omkring medlet af århundradet stadd i försvinnande.⁷ Emellertid bibehölls den på ett och annat håll rätt långt in på 1800-talet. Så förbjöds t. ex. i Tuns socken i Västergötland

¹ H. Lundström, Svenska synodalakter (1904 o. f.) s. 345.

² K. V. Åkerblom, i Brage 1907 (Helsingfors 1908), s. 41.

³ Hülphers, Dalarne (1763), s. 274.

⁴ Rääf, Ydre härad, d. I. (1856), s. 109.

⁵ Rääf, anf. arb. d. 4 (1865), s. 13.

⁶ Lars Hallman, Beskrifning öfver Blacksta och Wassbro, d. 2. kap. I § 6 (Mpt.)

⁷ Hülphers, Dalarne, s. 273—274; anf. Samlingar IV s. 97.

»fästemoers tiggande» först 1819,¹ ja, en folksedupptecknare omtalar ännu på 1870-talet, att seden att »gå brustu» då förekom så nära hufvudstaden som på Värmdö: »Under lysningstiden vandrar fästmön, klädd i full brudståt, omkring i socknen för att samla gåfvor till bosättningen. Under färden på sjelfva Vermdö ledsagas hon af en gammal gumma, som kallas *tre skutt öfver skogen*. Vid besöket på de till socknen hörande öarna ledsagas hon af en karl.»²

I de allra flesta orter i vårt land åtföljdes fästmön af en piga eller gumma. Det förra var t. ex. brukligt på Öland, det senare, som vanligast förekom, var sed i Dalarna, Närke, Södermanland, Östergötland, Västergötland och Småland. I sistnämnda landskap kallades den åtföljande kvinnan »förgångskvinna».³ I Österbotten, där ännu långt in på 1800-talet äfven förmögna bonddöttrar ej höllo sig för goda att tillgodogöra sig denna inkomst, följdes den blifvande bruden vid brudstuguvandringen af en talför gubbe. Själ f bar hon dock åtminstone vid inträdet i husen påsen, hvori gåfvorna lades.⁴ I Nyland, där seden att »gå i brudstuga» ännu i slutet af 1800-talet omtalas såsom fortlefvande inom en och annan socken, åtföljes bruden af en kvinna, i Pyttis socken kallad »kasu», ett ord som synes vara identiskt med det finska *kaaso*, brudsäta, brudfräma. Äfven ledsagerskan får där del af håfvorna och medför därför sin egen påse,⁵ något som ock var brukligt i Dalarna och äfven i Södermanland. I några orter såsom i Ångermanland och på Gotland synes gåfvoinsamlerskan hafva gått ensam.

Vid besöken i gårdarna var fästmön ofta iförd någon särskild högtidsdräkt. På Värmdö var hon sålunda, såsom vi sett, »klädd i full brudståt». I Blacksta och Vadsbro i Södermanland var hon i förra hälften af 1700-talet »mycket grant flätad med smycken och glitterband i hufvudet».⁶ På Öland uppträdde fästmön och den

¹ R. Hjort, Åse härad (1902), s. 54.

² H. G. Blumenberg, i Upplands fornminnesförenings tidskrift, b. I, h. 4 (1875), s. 43.

³ Djurklou, anf. arb. o. s.

⁴ Åkerblom, anf. upps. o. s.

⁵ A. Allardt, Nyländska folkseder (= Nyland, samlingar IV. Helsingfors 1889) s. 19—20.

⁶ Hallman, anf. mpt.

åtföljande pigan »bägge med bart grannstädat hufwud, samt en gammalmodig swart kappa, hel kort, med lösa hängande armar, aldeles lika de af Fruntimren nu brukeliga Salopper». ¹ I Västergötland färdades förmögnare fästmör och deras följeslagerskor till häst. ² Till förvaring af gåfvorna användes i Ångermanland och Västergötland ett till en påse hopsydt lakan eller ett örngått. I sistnämnda landskap var denna påse i ena änden försedd med ett rött band »naturligtvis för att skilja honom från en vanlig tiggarsäck». ³ Prydligare voro (jfr fig. 1) de skånska fästmöpåsarna. I Dalarna brukades åter grannt utsirade näfverkorgar, »tutor». ⁴ På Öland och i svenska Finland användes åter helt enkelt en hvit påse eller säck. På Gottland insamlade fästmönen gåfvorna, hvilka där bestodo af ull, i sitt förkläde, hvilket hon emellertid ofta, helt förtänksamt, skarfvat vid till dubbel längd. ⁵

Ett egendomligare utmärkelse-tecken torde brudstugängerskan emellertid därjämte hafva haft i mera aflägsna tider. I Ydre härad i Östergötland bar hon ett litet spö i handen, hvarmed hon i gårdarna slog på dörren utan att gå in. Husmodern förstod då ärendet och utbar gåfvorna. ⁷ I Blacksta och Vadsbro i Södermanland bar fästmönen åter »en liten rätt gran piska i näfwen». ⁸

Fig. 2. Nordfrisisk brud.
1700-talet. ⁶

¹ Gahm Persson, Beskrifn. öfver Öland (1768) s. 169.

² O. W. Sundén, Allmogelivet i en Västgötasocken (1903) s. 86. (Göteborg. Vet. samh. handl. f. 4, h. V—VI.)

³ Sundblad, Gammaldags bruk (1881) s. 136.

⁴ Hülphers, anf. arb. s. 273.

⁵ N. Lithberg i Fataburen 1906 s. 76.

⁶ Efter Mitteilungen aus dem Museum für Deutsche Volkstrachten. H. 6 (1900) s. 248.

⁷ Rääf, Ydre, I, s. 109.

⁸ Hallman, anf. mpt.

Det är näppeligen fara för misstag, om denna piska eller detta spö samställes med den med olikfärgade band smyckade staf, som den till bröllofsfest inbjudande frisiska bruden fordom bar i handen, fig. 2.¹ På Osterö, norr om Bergen, bars, enligt meddelande af den norske etnologen K. Visted, en i viss grad liknande spira, kallad »brudekransen», prydd med blommor och med en tuppbild i toppen i spetsen för brudtåget.

Någon begäran behöfde brudstugångerskan ofta nog ej framföra. Så var, såsom vi nyss sett, förhållandet i Östergötland, och likaledes äfven i andra orter såsom i Västergötland² och på Öland.³ »Folket förstå dock språket», säger Linné. De gåfvor som lämnades utgjordes i regel af lin, hampa och ull, däraf i Småland och Östergötland benämningen »tonatiggerska», men i åtskilliga orter såsom t. ex. på Öland, i Östergötland, Västergötland o. s. v. dessutom äfven af bröd och andra födoämnen, väf, kärl, tallrikar och skedar af trä m. m. Det var således i hvarje fall, från vår standpunkt sedt, ytterst anspråklösa gåfvor som vankades. Dock synes det högst sannolikt, att de, som därmed hugnades, hade vida mer både gagn och glädje af dessa enkla saker än hvad de därifrån i rakt nedstigande led härstammande lysningspresenterna i vår tid vanligen bereda sina mottagare.

Till slut må äfven sägas några ord om denna seds förekomst utanför af svenskar bebodda områden. I Schwaben och Baden uppsamlar bruden, på samma gång som hon inbjuder till bröllopet, gåfvor af släktingar och vänner. I Ober-Pfalz, Mecklenburg, Holstein, Ungern o. s. v. sker detta insamlande under lysningstiden.⁴ Äfven på engelskt och skottskt område möta motsvarigheter. I Cumberland går sålunda den nygifta bonden omkring till grannarna för att tigga utsäde till sin första sådd. I Wales gå nygifta fattigare kvinnor på liknande sätt för att tigga »till yste» (to ask for cheese, which they call Cawsa) såsom det heter, och i Skottland plögade mindre

¹ I Vorarlberg, Tyrolen, utdelar den blifvande bruden dagen före bröllopet gröna grenar (Maien) åt morgondagens gäster. E. H. Meyer, Deutsche Volkskunde (1898) s. 173.

² Sundblad, anf. arb. o. s.

³ Gahm Person, anf. arb. o. s. Linné, Öländska o. Gothländska Resa (1745) s. 103.

⁴ Sartori, Sitte und Brauch. D. I. (1910) s. 65.

bemedlade nygifta fara omkring med häst och vagn till anförvanter och vänner för att uppsamla understöd af säd, mjöl, ull m. m.¹ Särskildt plögade dock den blifvande bruden hos släkt och grannar tigga ull. Detta kallades märkligt nog i nordöstra Skottland »to thig wool» (ej »to beg»)² Verbets sammanhang med det skandinaviska *tigga*, *tigge* synes, när det är fråga om denna landsdel, påtagligt, och man torde därför ha anledning att i detta språkförhållande se ett intyg om denna seds härkomst på detta håll från nordborna samt samtidigt ett antydande vittnesbörd om brudstugugångens höga ålder hos nordgermanerna.

Meddelande till Fataburens redaktion.

Från professor Martin P:n Nilsson i Lund har insändts följande:

Ju större det erkännande och den förståelse är, som i Fataburens anmälan skänkts min bok om primitiv religion, dess starkare känner jag behof att lämna en förklaring till två punkter, hvilka anmälaran med rätta anmärkt som i ögonen fallande. Det har ända hittills varit mig obekant, att Fataburen icke erhållit något recensionsexemplar; hade jag själf sört för utsändandet af recensionsexemplar, skulle naturligtvis Fataburen i första rummet blifvit ihågkommen; men såväl i Sverige som i Tyskland har detta uteslutande varit förlagens angelägenhet, och jag hade ingen anledning att föreställa mig, att ett stockholmskt förlag ej skulle känna förhållandena bättre än en landsortsbo. — Efter avslutandet af boken hade jag uppgjort en litteraturförteckning och tillfrågat förlaget, huruvida det ville införa denna i boken; då förlaget ansåg en litteraturförteckning onödig, hade jag intet annat att göra än hänvisa den intresserade till den lätt tillgängliga tyska upplagan, ehuru jag själf var den förste att beklaga det underliga förhållande, som härigenom uppstod.

Lund den 3 mars 1912.

Martin P:n Nilsson.

¹ Brand-Ellis, Observations (Edit. 1900) s. 383 o. 385.

² W. Gregor, Folklore of the North-east of Scotland (1881) s. 88.

Smärre meddelanden.

Att binda halmtak.

Ur Daniel Tilas »Sokneskrifvare». Del I.

Daniel Tilas var en outtröttlig samlare. Knappt hade den olyckliga Klarabranden 1751 förstört hans rikhaltiga samlingar, hopbragta under ett tjugotal år, förr än han åter började företaga vidsträckta resor i skilda delar af Sverige för att i någon mån ersätta den lidna förlusten och samla nytt material till nya arbeten. Han hade intresse för allt och öppen blick äfven för sådant som icke var på modet, han antecknade flitigt och ritade af. Från sina resor närmast efter branden hemförde han ett anseeligt material. Någon bearbetning däraf föreligger icke, utan man får det rätt omedelbart efter antecknings- och skissböckerna i en pryddlig renskrift med titeln »Sokneskrifvare, eller Svenske Rese-Samlingar» (1751—60). Själaf presenterar han dem så:

Min Läsare! Lee icke åt Titulen: Han är sannerligen icke högfärdig, och Du må väl unna mig honom; Och om jag än wille kalla denna samlingen för en *Skräpkista*, så kommer det Dig icke wid. Den är allenast ärnad för mine egne behof, medan jag lefwer; och sedan måge mine Efterkommande kalla den hvad de behaga. En Sokneskrifware i landsorterne tror sig wara en klok och förståndig man ibland allmogen, änskiönt större delen af des skrifter inför Domare och Executor äro litet sammanhängande, och just derföre tycker jag at hans caractere rätt väl passar för desse hoplockade *Soknesamlingar*; icke efter hvad han inbillar sig, utan som han förtienar at ansees.

Stockholm den 28 Martij 1760.

Daniel Tilas.

År 1774, två år efter Tilas död, inköpte staten hans efterlämnade handskriftssamling, hvilken fördelades mellan Riksarkivet och Kungl. Biblioteket.

Bland Tilas topografiska samlingar, hvilka kommo till Kungl. Biblioteket, märkas dessa resejournaler, som han kallat Sokneskrifvare. Det är delningsinstrumentets nummer 70, men nummer 154 efter en annan förteckning, uppgjord efter Tilas död äfven den. Förteckningarna uppta 4 band, dock finnas nu endast 3 i Kungl.

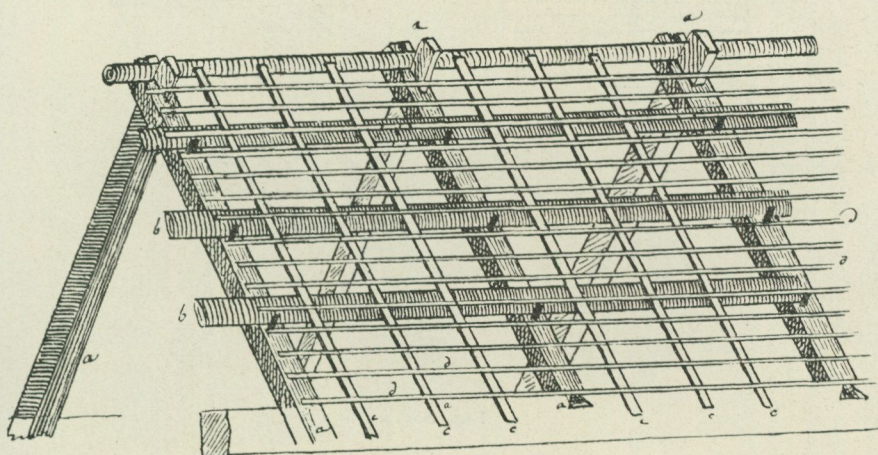

Fig. 1.

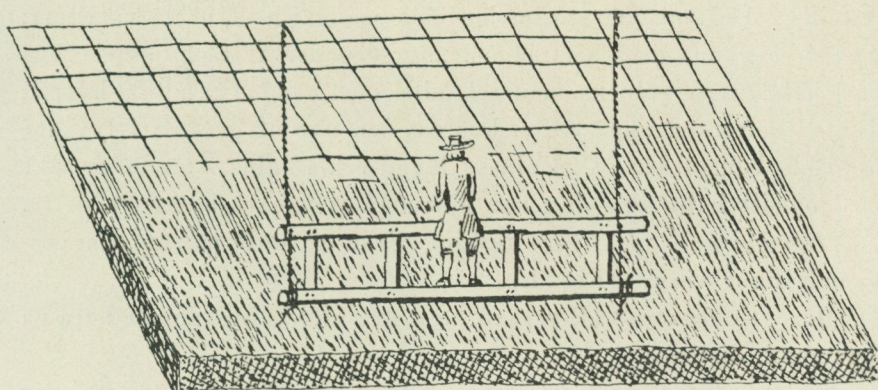

Fig. 3.

Biblioteket, 2 kvartvolymmer i samtida vackra, enkla band och en foliant, bunden i nyare tid.

Ur första delens Värmlandsresa återges här nedan, som det står i Tilas eget register: *Byggnadsarten i hela Wisnums pastorat:*

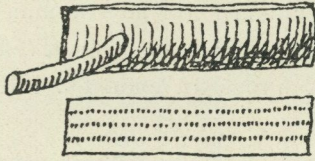

Fig. 2.

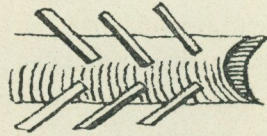

Fig. 4.

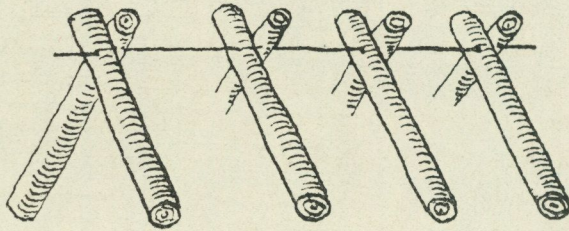

Fig. 5.

Byggnadsarten i hela Wisnums pastorat är rätt slät. Mästa delen bygga de sine gårdar ej allenast ganska oordenteligen utan ock illa. De täcka mäst sine hus både mangård och uthus med torf; men så begynna dock småningom någre bönder at täcka sine uthus med halm uppå skånska maneret, eller med bundne halmtak, hvartil de fådt eftersyn uppå Säby, hvarest den nye af gråsten i fyrkant upbygde ladugården af 96 alnars längd och 73 alnars bredd, är täkt med bundit halmtak. Jag kan ej undgå at nogare beskrifva detta.

Bundna halmtak, hvars resningsvirke är stält på sätt som hosgående figur viser. (Fig. 1.)

1:o. Högbenorne eller saxarne *a* äro stälde hvarannan nära på 2 famnars distance.

2:o. Åsarne *b* utom kroppåsen och fästebandstocken äro på hvar sida 4 stycken.

3:o. Sparrarne *c*, derofvan uppå, ligga hvarannan nära på 5 quarters distance.

4:o. Läkterne *d* ligga $\frac{1}{2}$ aln från hvarannan.

Til hela taket äro 13 lispund hyssing eller smale snören af 1 decimal linies diameter upköpte, hvilke äro kokte i tiära hos repslagaren å 18 til 20 lispundet. Dock förväntas at ej altsammans upgår. Til bindningen nyttias hasselspråtar. Verktygen äro egenteligen

a) Täckrakor, med handtag uppå, och refflade inunder til at klappa halmen jemnt eller rättare at snedda den med klappande emot stubben. (Fig. 2.)

b) Telgbilor, liksom en hiulmakarebila, at hugga halmkerfvarne jemne emot ändarne.

c) Täckstegar, af följande skapnad och 15 å 16 alnars längd. De brukas vid täckningen liggandes, så at karlen står på långträden, hvilke derföre ej böra vara försedde med längre millanslåar, än at karlens knä kan stödia emot öfra långträdet. Et rep fästes vid hvardera stegändan i det ena långträdet, och sedan up i kroppåsen, och så fort man med täckningen avancerar upåt, vefvas stegen om, så at repet kommer at ligga ofvan eller utanom det då blifvande öfra långträdet, så at stegen ej vickar tillbaka. (Fig. 3.)

d) Jernnålar af $\frac{1}{2}$ alns längd, och skapte som synålar.

I hörnen innanföre eller der brott äro vid skullar och slikt, böra rännen af anten bleck eller trä, begge väl tiärade läggas inunder.

På hus, som hafva hörntak utanföre, böra hörnen förses med en urholkad stock; som ligger efter hörnet och har inbårade och slätt stälde pinnar til half alns längd hvardera. (Fig. 4.)

När man kommer öfverst på taket, och bundit kärfvarne krokugt och bögd, samt kors öfver hvarannan uppå kroppåsen, täckes aldra öfverst med föst och väl tiockt lagd halm, hvaruppå stängen sedan lägges. Den göres af 6 å 7 quarters länge trol, som trädas uppå smale, men stadige enekäppar i denna ställning. (Fig. 5.)

Kärfvarne böra ej apteras tiöckre än högst halftannat quarters diameter. Om otröskad halm dertil kan beredas och i förråd anskaffas, så lönar det omkostnaden i längden; kunnandes det skie

med handskiära och axens updragande i handen, axens afhuggande, halmens hopbindande i tienlige kerfvar och sedan jemkande i storändan med bilan. Till rörtak bindas kärfvarne ej tiöckre än högst 1 quarters tiöcklek.

Vid fotens bindande, märckes at den mot et bräde bör läggas til at få den jemn, och första hvarfvet får ej läggas straxt så tiöckt, som foten bör blifva, utan i första hvarfvet lägges allenast ordinairt och bindes vid det närmaste läktet. Andra hvarfvet åter går ända utföre emot fotbrädet, men bindes först til i andra läktet, hvarföre rören eller halmen i det hvarfvet bör vara väl redig lång och utsökt.

Somlige binda det med vidior, men har den olägenheten, at en person skal stå innanföre och fästa vidian. När man gör noga calculation, skal den omkostnaden komma lika så dyr.

Med hyssing märckes, at man bör låta den förut väl sträckas ut at tågna: ty annars måste man sedan hafva det omaket, at med kilar sträcka till snörena.

Et sådant halmtak när det är väl bundit och lagdt, kan härda ut hela hundra åren, undantagandes at stängen och den förste kroppåshalmen kan behöfva utbytning.

Taket på Säby ladugård har en resning af 49 å 50 grader, eller på 19 alnars bredd en högd af 10 alnar.

C. M. Stenbock.

Ny fajansfabrikssignatur?

Från Örby kyrka har under sommaren 1911 deponerats i Borås Museum, som tillhör de sju häradernas kulturhistoriska förening, den ljusstake närstående bild visar. Till sin form liknar den närmast de ljusstakar af malm eller drifven mässing, som ofta förekomma under 1600-talet och som lefva kvar långt in på 1700-talet. Utom såsom här i fajans har denna stakform någon gång imiterats i trä. Därpå kan man finna prof i Nordiska Museets allmogeaufdelning. I metall är pipan dock smalare, elegantare; det beror väl på formens öfverflyttning i ett annat material, att pipan på staken,

fig. 1, blifvit för tjock i förhållande till foten. Ljusstaken är öfverdragen med vitgrå, ganska sprucken glasyr. Som synes är staken också dekorerad med blomsterkvistar eller blomsterknippen samt streckornament. I och för sig torde detta ej vara så märkligt, men det som bör framhållas är kanske, att denna dekore-ring icke är utförd i en, utan i flera färger. Man hade väl knappast trott, att man annorstädes än vid de större fajansfabrikerna i Stockholm med så pass godt resultat löst uppgiften med polykrom dekore-ring.

Bland kvistarna står namnet Johan Lund. För tillfället har det ej kunnat utrönas, hvem som burit detta namn, då kyrkböckerna ligga nedpackade för transport från Vadstena till landsarkivet i Göteborg. Det är väl antagligast, att han är donator af staken till Örby kyrka. Det är ju en både gammal och utbredd plägsed på den svenska landsbygden, att en gifvare af en ljuskrona eller något annat till en kyrka därå angaf sitt namn.

På bottens undersida anträffas en signatur, fig. 2. Schene är en by, som ligger i Örby socken. Därstädes har sedan gammalt bedrifvits lergodstillverkning, och kakel fabriceras där ännu i dag. Vi ha förmodligen i bäraren af initialerna P. N. B. att se en krukmakare, som gjort sitt allra bästa, då han förmodligen visste, att den beställda ljusstaken skulle öfverlämnas till församlingskyrkan.

Fig. 1. Ljusstake.
Borås Museum. H. 225 mm.

Schene 1777
P. N. B.

Fig. 2. Signatur å fig. 1.

För att bedöma hur pass omfattande till äfventyrs fabrikationen i Schene har varit vore det af intresse att få meddelanden om, huruvida man på flere ställen än i Borås besitter signerade alster af tillverkningen i Schene. Det kanske förekommer långt flere sådana, än man anar.

Illustrationsmaterialet till detta meddelande och de här återgifna uppgifterna om fajanstillverkningen i södra Västergötland ha benäget ställts till Fataburens förfogande af Borås Museums intresserade föreståndare tandläkare G. Blomgren.

—a—i.

Notiser.

Utställning af Stockholmiana från 1600-talet. Från slutet af januari till in i mars 1912 har Nordiska Museets tillfälliga utställning nr 9 varit öppen. Denna omfattade byggnadsminnen från 1600-talets Stockholm och jordfunna föremål från i hufvudsak samma period. Öfver densamma utgafs en katalog, utarbetad af utställningens anordnare dr Sune Ambrosiani. Denna katalog är tack vare Samfundet St Eriks välvilja försedd med nära 40 illustrationer, bilder såväl från några af de viktigaste fyndplatserna som af ett stort antal utställda föremål. En särskild grupp på utställningen danades af i olika teknik utförda bilder från det gamla Stockholm, däribland mer än hundra af f. d. öfverintendenten A. T. Gellerstedt utförda akvareller från olika stadsdelar.

Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium, utgifvet af *Sigurd Curman* och *Johnny Roosval*. Band IV: **Uppland**, häfte I: *Erlinghundra härad* har utkommit i början af 1912. Det omfattande företaget att lämna ett konsthistoriskt inventarium för hela Sveriges kyrkor har härmed börjat realiseras. Arbetet är rikt illustrerad. För tillfället vilja vi endast påpeka detta häftes tillvaro. Vi torde återkomma till ett utförligare omnämmande.

Litteratur.

T. Norlind, *Studier i svensk folklöre*. Lund 1911. 458 s. text + 16 s. musiknoter. 8:o.

Författaren utgaf 1909 såsom gradualafhandling ett arbete om »Latinska skolsånger i Sverige och Finland», hvilket synes utmärka sig för vederhäftighet och framför allt synnerligen vidtomfattande litteraturstudier. Det senare kan äfven sägas om det ofvan angifna arbetet. En storstatlig förteckning öfver använd litteratur, belöpnande sig på icke mindre än fjorton sidor och angifvande mellan fyra- och femhundra arbeten och afhandlingar, inleder boken. Läggas härtill att, enligt samma förteckning, tretton in- och utländska biblioteksinstitutioner anlåtats, så torde denna lista i sitt slag utgöra ett rekord — något som vill säga mycket inom vår moderna akademiska litteratur.¹

Gärna skulle jag hafva sett, att denna bok här anmälts af någon, som suttit inne med större kunskap och insikt än jag i de ämnen, som väl få betraktas såsom bokens egentliga innehåll. Emellertid är boken i sin helhet så mångsidig, att inom vårt land näppeligen någon mer än författaren själf torde kunna skriva en recension öfver arbetet i dess hela utsträckning. Det må därför ursäktas mig, om jag här anmäler en stor del af det sidorika arbetet helt summariskt och endast något utförligare behandlar en ensam afdelning däraf, lämnande åt andra att bedöma de afdelningar, hvilka icke falla inom mitt studieområde.

Såsom bokens titel, fattad i egentlig mening, antyder och såsom författarens akademiska lärarbefattning ger anledning att förvänta, behandlas framför allt folkets diktning och musik. Första afdel-

¹ Detta kan tyckas stå i en viss, men förmodligen endast skenbar, motsägelse till författarens klagan s. VIII öfver bristande tillgång på litteratur.

ningen rör sig sålunda om »diktkonstens, dansens och musikens ursprung» och redogör utförligt för de olika teorier, som härom framställts. Såsom resultat af sin undersökning framställer författaren, att »den primitiva poesien (såsom lyrik) leder sitt ursprung från interjektionssatser, i hvilka musiken är det hufvudsakliga. Ur den primitiva musiken, dansen och lyriken ha småningom en primitiv dramatik och epik uppstått» (s. 406).

Den följande afdelningen bär titeln »dans och musik i svensk folktro» och behandlar under underrubrik »Ljungby horn» sägnerna om de underjordiskas, trollens, feernas underbara dryckeskärl, hvilket genom rof eller på annat sätt kommit i människors ägo. Ur denna undersökning torde särskildt böra framhållas författarens iakttagelse, att detta kärl hos människorna får samma betydelse som det säges hafva haft hos trollen: »Hornet i släktens vård blir det, som både sammanhåller släkten och uppehåller dess kraft» (s. 74). Följande underafdelning utgör en framställning af tro och sägner om »älfvorna» och en undersökning af dessas väsen. Författaren finner, att inom svensk folktro älfvor och vattenväsen såsom hafsfrun och näcken äro att betrakta »delvis endast som tvenne grenar af samma älftrö» (s. 94). Den tredje underafdelningen bär öfverskriften »Näcken och hafsfrun» och den fjärde »Näcken och kristendomen». I dessa ingår bland annat en redogörelse om musikens underbara och trolska natur i folkåskådningen, samt om de kristna sägnerna om de »underjordiskas» (älfvors, vättars o. d.) härkomst. I förbigående må påpekas, att författarens s. 152 efter Fataburen (1906 s. 199) gjorda anförande från Soldan-Heppe är felaktigt. Hvarken i Fataburen eller hos Soldan-Heppe uppgifves, att någon assyrisk sägen om ett Lilits äktenskap med Adam förefunnits. Det anges blott, att Lilit möter i assyrisk folktro. Berättelserna om Adam och Lilit uppträda naturligtvis först hos ebreiska författare. Den s. 87 i noten gjorda anvisningen till »Meddelanden från Nordiska Museet 1891—92» s. 34 är ock oriktig. Den åsyftade artikeln handlar ej om »smörjning» utan om »smöjning», d. v. s. genomträdning. Samställningen s. 89 af slemsvampen *Aethalium* med älfvornas svampar beror tydligen på bristande botanisk kunskap, ett fel som emel-

lertid ej bör dömas strängt, om man tar i betraktande, att kulturhistoriker, mytologer o. s. v. allt för ofta visa fullkomlig okunnighet om äfven de enklaste naturförhållanden.

Bokens nästa hufvudafdelning — »Den naturmytiska folkvisan i Sverige» — behandlar de svenska folkvisor, i hvilka älfvor, näck eller hafsfru innehafva en hufvudroll. Hit höra visorna »Herr Magnus», »Älfvefärd», »Herr Olof och älfvorna», »Ungersven och hafsfrun», »Näcken och jungfrun», »Harpans kraft», »Agneta» och »Den bergtagna». Såsom »oegentliga naturmytiska visor» behandlas slutligen visorna »Hafsfrun» och »Näcken».

Hittills har författaren visserligen i stor utsträckning rört sig med svensk folktro, men dock hufvudsakligen blott sådan, som endast existerar i muntlig tradition. Undantagsvis har älfkulten, jämte näck- och sjöråskult, omtalats. I nu följande, fjärde, hufvudafdelning, hvilken handlar om »sånger vid svenska folkfester», träder författaren mera afgjort in på folksedens och kultens område, och afhandlingen erhåller därmed en bestämdare etnologisk karaktär. Innan jag något utförligare stannar vid denna afdelning, vill jag emellertid genast här nämna, att bokens sista hufvudafdelning afhandlar »den svenska polskans historia» och i samband därmed ger en historik öfver de svenska danserna i allmänhet från 1600-talet till år 1900.

Jag återgår nu till afdelningen »sånger vid svenska folkfester», hvilken synes mig mest beröra ämnen, som falla inom Nordiska Museets gebit, då ju vid folkfesterna till och med handgripliga kultföremål komma till användning. För att emellertid icke alltför mycket framställa denna bokens otvifvelaktigt svagaste del på det öfrigas bekostnad kommer jag att behandla äfven den tämligen kort, ehuru nog en utförligare granskning af åtskilliga där framkastade meningar och slutsatser kunde vara nog så lockande. Måhända återkommer jag till dessa vid en eller annan specialundersökning.

Afdelningen inledes med en uppsats om »folkfest och barnuppfostran», i hvilken skildras de inemot och vid jultiden förekommande gestalterna Martins, Nikolaus', Rupert Knechts uppträdande. Hvad förf. här (s. 243 f.) menar med sin förklaring af den s. k. gossbiskopens

och hvad jag vill kalla den saturnalska skolfestens uppkomst, kan jag ej fatta. Att man i denna företeelse möter en till skolorna öfverflyttad kvarlefva af saturnalierna eller befryndade folkfester med deras upphöjande af de underordnade till härskare och tvärtom har väl sedan länge fått anses som konstateradt. Det må för öfrigt fastslås, att författaren i detta kapitel uttalar, att äfven i festvisorna »små rester finnas» af de äldsta folkfestdikterna (s. 243); att han anser, att »gåfvobringandet hade såsom en offerhandling tillhört heddens gudstjänst», samt att han finner »det redan längesedan fastställt, att bakom många af de vid ofvan antydda tid uppträdande helgonen och djurgestalterna hedniska gudaväsen dölja sig» (s. 244). I det följande visar han nämligen benägenhet att frångå dessa åsikter. För öfrigt må så godt nu som senare sägas, att författaren i här ifrågavarande afhandling förefaller rätt inkonsekvent, ja att han redan vid nedskrifvandet af den tyska resumén i slutet af boken tycks ha gripits af vissa betänkligheter beträffande hvad han i boken förut nog så käckt uttalat. Den misstanken ligger därför nära, att åtskilligt äldre gods obearbetadt tagits med för att få ihop en »imponerande volym».

Kapitlet 2 inom afdelningen behandlar »Majvisor». Dessa härleder författaren från djäknesången, hvori han finner »kringvandring under sång med insamling af gåfvor i sin enklaste gestalt». I dessa djäknesånger var, enligt författaren, det religiösa uppbyggelseelementet det viktigaste. Folket lärde sig snart efterbilda dessa dikter, och så uppkommo de sånger, hvilka vid de folkliga kringvandringarna sjöngos. I början voro dessa strängt religiösa, och någon direkt anhållan om gåfvor förekom ej. Allteftersom sinnena förvärldsligades nedsjönk emellertid majsången till en blott och bar tiggarsång (s. 249). Såsom en majvisa af gammal grundtyp anföres den af Lovén¹ återgifna majmånadsvisan, hvilken Lovén anger redan förut föreligga i tryck. Därefter följa utdrag ur senare uppteckningar.

Det synes mig kunna sättas mycket starkt i fråga, om antydda resonemang är riktigt. Är det icke möjligen så, att i de här afsedda vårsångerna tiggarsvisan sedan uråldrig tid ingått så-

¹ Folklifvet i Skytts härad, 2 uppl., s. 110.

som ett mycket väsentligt moment? Redan från 200-talet e. K. finnas ju likartade vårvisor upptecknade eller citerade (jfr Rochholz, Alem. Kinderlied, 1857 s. 477 ff.), i hvilka den avslutande tiggarrisvisan ingår såsom en hufvudsak, ja hit hör t. o. m. en pseudohomerisk Eiresionesång (se Mannhardt, Wald- u. Feldk. 2, s. 243), hvilken i hvarje fall räcker tillbaka åtskilliga århundraden före vår tidräkning och redan den, i likhet med våra majvisor, var förbunden med kringbärandet af välsignelsebringande grenar. Likheten och äfven sammanhanget med nutida vårseder äro påtagliga.¹ Men näppeligen är det djäknarna, som infört dessa folkseder från antiken, eller skolorna, som uppfunnit motsvarigheter till dem hos andra folk alltifrån Rhodos och Kaukasus upp till vårt land och de Brittiska öarna. Är det icke möjligen så, att redan de gamla djäknevårvisorna haft samma uppgift som den af Thiele omtalade majvisan, nämligen att uttränga »gamla lättfärdiga» eller hedniska vårvisor (se s. 257), af hvilka »små rester» ännu torde finnas kvar i folkligt bevarade vårvisor.

När författaren i följande kapitel om »Staffansvisor» vid sin undersökning uppdelar den egentliga Staffansvisan i två enligt hans mening ursprungligen själfständiga moment: Staffansridten och tiggarrisvisan, så må detta alltså vara teoretiskt berättigadt, men historiskt torde aldrig någon Staffansvisa ha i praktiken förekommit utan åtföljande tiggarrisvisa. Att denna senare ofta har en annan rytm än den föregående sången beror naturligtvis därpå, att den i alla tider mer eller mindre improviserats i anpassning till omständigheterna och betraktats såsom mera profan och till formen oviktig. Redan i de fornGREKISKA nyss antydda festsångerna har tiggarrisvisan en annan rytm än den föregående sången (Mannhardt, Wald- u. Feldk. 2, s. 247). En antydan om tiggarrisvisans åldriga samband hos oss med Staffansvisan finner man i prosten Bromans bekanta Gylsisvallur,² ett af författaren förbigånget dokument, hvilket väl dock, såsom visande tillbaka in på 1600-talet, är det äldsta bevarade vittnesbördet i denna fråga. Att Broman af etiska skäl fränkänner missionären

¹ Se vidare M. P. Nilsson, Griechische Feste (1906) s. 116 ff., 182 ff.

² Se Hægermark, Helsingboken s. 85.

Staffan diktandet af den plumpa tiggarrisvisan, hvaraf han meddelar prof, medan han ej anser orimligt, att denne sammansatt själfva Staffanssången kan ju ha ett viss kuriositetsintresse.

Resumén af Staffansridtvisan (s. 263) är, så vidt jag kan förstå, alldeles fritt konstruerad. Att Staffan ej uttager och vattnar *en* fåle, såsom Norlind framställer, utan *fem* fålar är väl ett genomgående drag för de svenska Staffansvisorna alltifrån Norrland ner till Blekinge. Äfven i den danska visan heter det ju för öfrigt, att »Stefan leder de foler (plur.) i vands». Med huru många hästar Staffan är afbildad i målningarna i Dädesjö kyrka kan jag för tillfället ej uppgifva; i hvarje fall är det ett flertal. Något hästurval i likhet med det anförda citatet ur balladen »Hafsfrun»¹ kan jag således omöjligt finna det vara fråga om.

Sidan 274 har författaren glömt att utsätta året (1898) för de »Meddelanden från Nordiska Museet», som han citerar. På kortare tid än tretton år kunna meningarna ej blott inom mytologiens utan ock inom folkloristikens område hinna bli preskriberade.² Så sent som 1875 står emellertid en så frigjord forskare som Mannhardt³ åtminstone särdeles nära den af Norlind utdömda uppfattningen och bibehåller ännu 1877 sitt på folkloristiska forskningar grundade antagande. Ehuru jag således med tämligen behållen vapenära kunde uppgifva min 1898 innehafda ståndpunkt, finner jag åtminstone tills vidare knappast anledning att så göra.

I följande afdelning behandlar författaren visorna om »Staffan och Herodes», hvilka, åtminstone till det yttre, med de föregående hafva endast det gemensamt, att Staffan uppträder på bägge håll, på det senare dock endast såsom en biperson i samband med framträdandet af en underbar stjärna, som här anger Kristi födelse, under det hon i den förra gruppen bebådar dagen. Om Staffans egenskap af hästvårdare nämnes också ej ett ord. »Staffan-Herodes-visan anknyter sig omedelbart till julskådespelen» (s. 411). Vid undersök-

¹ Hvarför ej hellre citera Geijer-Afzelius 45, där det t. o. m. talas om fem fålar, som i en version äro hvita, grå och röda?

² Författaren söker ju för egen räkning i sitt företal tillförsäkra sig själf ett dylikt öfverseende — och det genast.

³ »Die lettischen Sonnenmythen» i Zeitschr. f. Ethnol. B. 7. (1875).

ning af denna visa kommer författaren in på legenderna om den till lif återvaknande stekta tuppen, hvilket moment förekommer i engelska, färöiska, danska och svenska visor om Herodes. Första orsaken till legenderna om den Kristus bebådande tuppen synes författaren finna i omskrifvande härmningar af djurläten (s. 284 not. 3; jfr s. 22—23). Men någon särskild anledning till just denna omskrifning »Christus natus est» bör dock hafva förefunnits, ty alldeles af sig själf ger den sig uppenbarligen icke. Hvad myterna om det ljusets gud bebådande och demonerna fördrifvande hanegället beträffar, ligger väl traditionen från Avesta genom Aurelius Prudentius och vidare framåt i tiden så klar, att den ej gärna kan betviflas. Doktor S. Fries har ock visat, att den tupp, som enligt den evangeliska framställningen gol för Petrus, i själfva verket är antydde mytiska fågel.¹ Då det, såsom Norlind (s. 282) meddelar, i en engelsk handskrift från fjortonde århundradet säges, att det var Petrus-tuppen som, sedan stekt, (på påsknatten?) återuppstod på Judas' bord och gol, är detta därför kanske ej så alldeles obefogadt. Denna berättelse om tuppen på Judas' bord anser Norlind vara den äldsta af sitt slag. Den förekommer enligt hans uppgift (s. 282) tidigast i det apokryfiska s. k. Nikodemusevangeliet. Denna uppgift är emellertid vilseledande. Påtagligen har författaren till källa Child's ballads, men där säges blott, att berättelsen förekommer såsom interpolation i ett par handskrifter (engelska?) af nämnda evangelium,² och i de vanliga editionerna anträffas den ej. Högst intressant hade varit, om författaren sökt utreda nämnda handskrifterns ålder och ursprung. Äfven ett fastställande af åldern af den ungerska Stefanslegenden (s. 282) vore värdefullt. Tills ett sådant skett, saknar denna legend så godt som all beviskraft. Redan på 900-talet förekom tuppens bild på de kristna templens tak och torn³ väl af samma orsak som han i de antydde legenderna samställes med de kristna årsskiftetiderna jul och påsk, nämligen såsom ljusbebådaren. Att här inlåta mig på, huruvida den det nya året bådande tuppen

¹ Le Monde Oriental 1907—08 s. 242 ff.

² Jfr Melusine d. 6 1892 sp. 26.

³ S. Fries, efter Otte's Handbuch (5 uppl. B. I. s. 80).

kunnat i rit och föreställning sammanställas med äringshanen förbjuder mig utrymmet. Begreppen äro hvarandra emellertid så pass närstående, att det för den opartiske bedömare i hvarje fall icke a priori bör däri ligga någon orimlighet.

Det följande kapitlet behandlar »trettondagsvisor». Förbud mot tiggarrisor såsom ett gammalt inrotadt oskick i Tyskland på 1300-talet, i Sverige på 1600-talet omnämnas (s. 289). Efter detta följer ett kapitel om »Trettondagsspel», hvori författaren ger en utförlig och omsorgsfull framställning af dessas historia. Med anledning af det anmärkta förhållandet, att i en del julspel »Jesus vid tolf års ålder i templet» ingår såsom afslutning (s. 306), torde det ha för-tjänt påpekas, att redan det apokryfiska barndomsevangeliet slutar så. Afslutningen blir nämligen då ej så egendomlig, som författaren finner den.

Författaren öfvergår härefter i nästa kapitel till våra gamla »julbockspel». I motsats till, eller måhända utveckling af, förut (s. 311) uttalad mening, där »narren» i de nordiska trettondagsspelen härledes från djäfvulsgestalten i de gamla tyska julspelen, förbinder författaren här — och nog med allt skäl — narrens gestalt med de redan under den tidigaste medeltiden vid årsskiftet uppträdande djurmaskerna (s. 326—327). Man måste ock vid det förra stället fråga, hvarifrån djäfvulen erhållit sin ludna päls med svans och horn, ty något för honom ursprungligt är dock icke detta livré. — I förbigående sagdt har jag icke, såsom författaren (s. 332) uppger, i Nordiska Museets Meddelanden 1893—94 (s. 23) framställt den åsikten, att julbocken *härleder sig från* Torsbocken. Min åsikt var tydligen redan då som nu, att förhållandet snarare är tvärtom, eller rättare, att de hafva ett gemensamt ursprung i vegetations- och skördebocken. Hvad angår julbockens återuppståndelse i de svenska visorna om bocken¹ är det ju möjligt, att det där är ett tämligen tillfälligt tillägg. Detta var ju det enklaste sättet att vid vandrigen från gård till gård få bocken vidare. Då det väl emellertid från de flesta håll icke förnekas, att detta upptåg ursprungligen är af rituellt skaplyne, dristar jag påstå, att återupplefvan-

¹ Jfr ock P. G. Wistrands uppteckning i Fataburen 1911 s. 221.

det i hvarje fall ligger redan i förutsättningarna och i sakens natur, julbocken må nu föreställa en skördedemon eller helt enkelt ett offerdjur.¹ Häxornas djäfvulsbock dog ock hvarje häxsabbat men lefde upp till nästa. Om docenten Norlinds rent litteraturhistoriska utredning af de svensk-norska bockvisornas ursprung och sammanhang vågar jag icke yttra mig. Gällde det utredningen af t. ex. ett folkligt ornamentmotiv, skulle hans metod helt visst vara alldeles förkastlig: det banalt enkla, betydelselösa (jfr s. 332) visar sig där alltid representera det senaste urartningsstadiet. Håller man på, att bocksångerna anknyta sig till ett ursprungligen rituellt upptåg, torde man ock finna en annan förklaring af uppträdet med kapporna än att de påbreds för att »dölja en stöld» (s. 332). Mig synes förfarandet mycket erinra om förberedelserna för ett dödadt djurs återuppväckande, sådana de skildras i sägnerna och sagorna.²

I afdelningens sista kapitel söker författaren framställa ett nytt uppslag i julgranens historia. Han utgår därvid från den i Dybecks Runa 1843 h. 3 gifna skildringen från Risingebygden. En med ljus prydd grantulla, »julbusken», inbars under sång i jullekstugan »värdfolket till ära». Denna i början af 1840-talet af Dybeck upptecknade sed antager författaren helt godtyckligt »väl åtminstone då varit 40 år gammal», ett antagande, som, då det gäller en så sent upptecknad, så vidt vi känna, alldeles ensamstående företeelse inom vårt land, med god rätt kan betviflas. På grund af dels ett oriktigt citat från Dybecks Runa 1847 s. 28 (jfr ock Runa 1850 s. 18: brudgran och julgran äro ingalunda likbetydande ord), dels ett uppenbart missförstånd af hvad Rudbeck säger i Atland II, s. 227 (ej 237) om »julstänger», hvilka ej äro att förväxla med julgranar i egentlig mening (se äfven Norlind s. 338), samt af en i Lundin-Strindbergs »Gamla Stockholm» åberopad runstafundervisning kommer författaren sedan till den slutsatsen, att »en granceremoni, liknande julgranen, med brinnande ljus förekommit i Sverige under 1600-talets andra del» (s. 336). På grund af den äldsta uppgiften om en verklig jul-

¹ Jfr C. W. v. Sydow, Tors färd till Utgård. I. Tors bockslaktning, i Danske studier 1910 s. 65 ff.

² Jfr v. Sydow, anf. afhandl. s. 88, 93 o. s. v.

gran i Sverige, nämligen i riksrådet Karl Bondes fädernehem Björnö i Uppland (ej Skåne) omkring 1750, sluter författaren vidare till, att »under 1700-talet har denna sed mera allmänt antagits och fortfarande fattats som en symbol af ljuset, solen» (s. 336).

Huru påtaglig författarens missuppfattning af Rudbecks utsaga är, torde en kort granskning af den anförda källan vara nog att visa. Rudbeck säger, att till och under jul voro »tvenne gröne Trän aff Furu» resta vid portarna till allmogens hem. Denna sed var enligt Rudbeck redan då gammal, ty om dessa julstänger, hvilka i samma del s. 231 benämnas »julekors», heter det att de »på många, så Hedniske som Christne Runstafwar stå antecknade». Att framhålla är ock, att enligt samme sagesman julstängerna restes, »emedan de sågo intet trä om vintern wara grönt och lijka som lijff hafwa mera än Furan, och intet Trä feetare än det att brinna». Hvad Rudbecks mytologisk-etymologiska sammanställning af furan och solen beträffar, hvilken uppenbarligen ock inspirerat 1742 och 1743 års Undervisning om runstafven, så kan den lämnas åt sitt värde. Den möjlighet, som författaren s. 334 not 2 framkastar, borde han således hafva tagit fasta på, ty det är otvifvelaktigt den förklaringen, som träffar sanningen. Det var den ej blott lysande utan framför allt äfven värmande furubrasan, som under vintern ersatte solen. Författarens (s. 336) framställda förklaring af uppkomsten af bruket att »kläda julgran» såsom en fruktbarhetsmagi för det kommande året synes mig bestyrkas af det med de äldsta kända, ännu ej ljusprydda, julgranarna förbundna bruket att skaka af dessa de godsaker, som på dem upphängts, liksom frukter från ett träd.

Enligt Tille kom julgranen först 1815 till Danzig genom preussiska officerare, och vid något så när samma tid blef den väl ock känd i Pommern och Mecklenburg. Hos de estniska svenskarne synes ock det ljusprydda »julträdet» hafva förekommit redan i början af 1800-talet. Kanske kan man alltså tänka sig någon invandring från detta håll af den ljusklädda granen till Östergötland, såvida julgranens spridning i vårt land icke möjligen är att tillskrifva en och annan från kriget mot Napoleon hemvändande krigare. Tiden tycks passa godt in. I hvarje fall nödgas man tills vidare nog an-

taga, att den af grefve Carl Bonde omtalade julgranen varit en direkt från utlandet inkommen ensamstående främling — något som ju i detta förnäma herrehus lätt låter tänka sig. Ett vägande skäl mot all tanke på en ljusprydd julgran hos allmogen och medelklassen i äldre tider i vårt land gaf mig en allmogeman vid min förfrågan om julgranens ålder i hans hembygd: »Julgran kunde man ju inte ha så länge det var brukligt att ha julhalm på golfvet.»

Först sedan jag nedskrifvit det föregående har jag kommit att genomögnat författarens företal. Jag betraktar nämligen i regel ej ett färskt vetenskapligt arbete, allra minst af en ung man, från personhistorisk eller litteraturhistorisk synpunkt. Emellertid finner jag att företalet ger åtskilligt att beakta. När författaren där talar om sin brist på tid att odeladt ägna sig åt sitt arbete, kan man, utgående från våra svenska förhållanden, ej afhålla sig från att härisa ett drag af naivitet. Ehuru lika litet »mytolog af facket» som tillhörande författarens läger delar jag däremot lifligt hans i företalet uttalade önskan, att den mytologiska forskningen må baseras på en allt fastare grund, en önskan, som jag för min del helt optimistiskt funnit under de senaste årtiondena allt mera förverkligad. Men detta har icke egentligen varit den filologisk-litteraturhistoriska skolans förtjänst. Hvar skulle vår arkeologiska forskning nu stå, om den ej längesedan brutit denna åskådningens bojar? Äfven den andliga arkeologien måste frigöra sig. Det är sannerligen på tiden att så sker. Att hon härvid i likhet med hvarje vetenskap, som beträder okänd mark, stundom nödgas trefva sig fram med hypoteser, är ett själfallet förhållande. Och därför har allra minst den filologisk-litteraturhistoriska skolan någon rätt att förebrå henne, något hvarpå författaren själf i här ifrågavarande arbete ger nog så slående bevis. Men ett oeftergifligt kraf gäller för alla. Det är, att, när synteserna en gång af en framtids forskning tilläfventyrs mer eller mindre raseras, det för dem använda materialet i hvarje fall befinnes riktigt anfördt samt, så vidt möjligt, konsekvent samladt och samordnadt. Detta är nog det enda af bestående värde, som vi öfverhufvud taget både på det ena och andra hållet kunna åstadkomma. Det betydelsefullaste i docenten Norlinds bok torde ock vara

de däri inlagda källskriftöfversikterna. Dock få dessa ej alltför godtroget anlitas, ty äfven i dem, liksom i boken för öfrigt, förekomma tryckfel och kanske äfven skriffer i ej oansenligt större antal än som framgår af rättelselistan, hvilken för öfrigt också den i sin tur tarfvar sina rättelser.

N. E. Hammarstedt.

Johan Ekeblads bref, utgifna af N. Sjöberg. I. *Från Kristinas och Cromwells hof*. Stockholm 1911. 8:o.

I alla tider har det lyckligtvis funnits ungdomar med en sund själ i en sund kropp, som utan att för mycket vara filosofer äro utrustade med en nykter iakttagelseförmåga liksom med skolning nog stor att på ett åskådligt sätt redogöra för det lif, som rör sig omkring dem. En sådan yngling var Johan Ekeblad, författaren till den stora och oss så värdefulla brefsamling, hvars första del nu publicerats af Nils Sjöberg. Efter att ha uppfostrats 3 år i Tyskland och 3 år i Frankrike kom han 1649 vid 20 års ålder till drottning Kristinas hof och fick där anställning. Till sin fader, som satt hemma på Stola i Västergötland, och till sin äldre broder skrifver han med nästan hvarje post. Tonen i brefven är påfallande olika. Till brodern är tonen lättare. Om han så kan meddelar han honom gärna extra någon skandalthistoria från hufvudstaden. Hufvudtemat i brefven till fadern äro de politiska nyheterna och hvad som händer vid hofvet samt affärer. Han berättar om tidens stormän många anekdoter, som äro i hög grad belysande för tidsandan.

Dessa brefs värde som bidrag till den dåtida politiska och dagshistorien kommer förmodligen att uppskattas på annat håll. Hvad som här skall erkännas, är deras betydelse som fyndgrufva för vår kännedom om lifvet och kulturen vid Kristinas hof i landets hufvudstad och hos herremän ute på landsbygden. Här ges äfven många värdefulla bidrag till Stockholms topografi. Det finnes i dessa bref så många små roligheter, så många notiser och skildringar, som man kunde känna sig hågad att referera, men hvar finna en gräns? Hvertill skulle det också tjäna, då väl hvarje vän af vår historia personligen stiftar bekantskap med en sådan hufvudkälla för vår storhetstids odlingshistoria.

—a—i.

Samfundet för Nordiska Museets främjande.

I hufvudstaden bosatt stiftande ledamots årsafgift är *sju* kronor. Utom hufvudstaden bosatt ledamot erlägger en årsafgift af *fem* kronor.

Enligt § 6 i samfundets stadgar är emellertid den, som i stället för den årliga ledamotsafgiften på en gång erlägger minst ett hundra kronor, att anse såsom ständig ledamot och sedan befriad från alla afgifter.

Ledamot såväl stiftande som ständig erhåller årligen ett årskort till Nordiska Museets samtliga afdelningar för sig personligen eller för en medlem af sin familj, hvilkens namn i sådant fall torde uppgifvas. Tidskriften »Fataburen» utdelas till medlemmar bosatta utom Stockholm. Därstädes boende kunna erhålla densamma till halfva boklädspriset genom museets expedition å Skansen.

Dessutom äger ledamot rätt att för de närmaste medlemmarna af sin familj (man, hustru, syskon eller barn) erhålla årskort gällande till museets samtliga afdelningar för ett pris af *tre* kronor för hvarje sådan medlem. Årskort till Museet å Lejonslätten kosta eljest 5 kr. för vuxna, 3 kr. för barn och till Skansen 6 kr. för vuxna, 4 kr. för barn.

På det stiftande ledamot ej må hafva besvär med årsafgiftens insändande, upptages densamma utom Stockholm genom postförskott samt i Stockholm efter midten af januari genom bud. De i Stockholm bosatta medlemmar, som så önska, kunna dock den 15 dec.—midten af jan. å museets expedition å Skansen utlösa sina årskort.

Bref och meddelanden torde ställas till Sekreteraren i Samfundet för Nordiska Museets främjande, adress Nordiska Museet, Stockholm 14. Allm. Telefon 4. Riks Telefon 398.

Författare och förläggare, som önska böcker och uppsatser anmälda eller omnämnda i tidskriften, behagade insända dem under adress *Nordiska Museet*, Stockholm 14. Manuskript, meddelanden och uppgifter insändas under samma adress.

Fataburen utkommer med 4 häften om tillsammans minst 256 sidor årligen och åtföljes dessutom af en redogörelse för museets förvaltning.

Tidskriften kostar i bokhandeln och på posten 5 kr. för årgång. Lösa häften säljas i mån af tillgång för 2 kr. Den utdelas gratis till de ledamöter i Samfundet för Nordiska Museets främjande, som äro bosatta utom Stockholm. I hufvudstaden boende ledamöter kunna erhålla tidskriften till halfva boklådspriset vid rekvisition genom museets expedition å Skansen.

Pärmar afsedda för Fataburens olika årgångar, af blått linne och af utseende som ofvanstående bild visar samt till ett pris af *1 kr.* för årg., finnas efter rekvisition att tillgå hos K. hofbokbindaren **GUSTAF HEDBERG**, Regeringsgatan 28 A, Stockholm C.